

Тим часом Харківський університет запросив на цю кафедру видатного мовознавця, санскритолога і взагалі орієнталіста з широким науковим діапазоном Вікентія Івановича Шерцля. В. Шерцль, чех по національності, народився 1843 року в місті Бєроун біля Праги. Закінчивши Празький університет у 1865 р., він більше року жив у Лондоні, де вивчав санскрит, китайську та японську мови, далі ще рік слухав на східному факультеті Петербурзького університету лекції з санскриту та зенду у К. А. Косовича й перську мову у А. К. Казембека. В 1869 р. він дістав ступінь магістра і тоді ж був обраний Ученою радою Харківського університету доцентом санскриту та порівняльного мовознавства. У 1870 р. В. Шерцль захистив докторську дисертацію, став професором і очолив кафедру порівняльної граматики індоевропейських мов, якою й керував до 1884 р. Пізніше він перейшов до Одеського («Новоросійсько-го») університету, в якому працював до своєї демісії в 1896 році.

В. Шерцль володів широкими знаннями в галузі мовознавства. Ще за молодих років він вивчав мови народів Америки. І перебуваючи в Харкові, він не збирався обмежити себе тільки індоевропейськими мовами. Так, у 1873 р. він через факультет прохав дати йому відрядження до Китаю та Японії для практики в мовах народів цих країн і для того, щоб потім скласти відповідні підручники¹. Оскільки ці плани не були здійснені, В. Шерцль використав свою широку обізнаність з мовами світу у своїх мовознавчих дослідженнях, які часто виходили далеко за межі індоевропеїстики. Це знайшло своє відбиття і в читаних ним курсах. Так, він викладав не тільки порівняльну фонетику та словотворення головних індоевропейських мов, але й поділ та характеристику головних галузей мов, історію порівняльного мовознавства. Як правило, він читав ще й курс санскритської граматики, а також перекладу та тлумачення санскритських текстів.

Обставини для його праці були не дуже сприятливі. Хоча статут 1863 р., як було сказано, формально мав досить ліберальний характер, але фактично Міністерство народної освіти проводило в університетах реакційну політику, всіма засобами перешкоджало вступу до університету студентів з демократичних кіл населення, а також прогресивно настроєних професорів². Ще в 1869 р. Рада університету зірвала обрання І. І. Срезневського почесним членом університету «з образом для історико-філологічного факультету». У 1871 р. була зроблена спроба запросити на історико-філологічний факультет прогресивного мовознавця, потім відомого вченого, І. О. Бодуена де Куртене (1845—1929), але проти його кандидатури голосувала реакційна група професури³. Внаслідок цього В. Шерцлю самому доводилось викладати також і слов'янські мови.

Реакціонери і на факультеті і в Раді університету вели уперту боротьбу проти проф. О. І. Кирпичнікова і його дисертації «Варлаам та Іоасаф», яка включала вивчення індійської легенди про Будду. Великим скандалом закінчилась історія з розглядом дисертації Л. Воеводського у зв'язку з його обранням на посаду доцента в 1875 році. Ця дисертація — «Канібалізм у грецькому міфі» — дістала прихильні оцінки О. Потебні, Ф. Буслаєва, О. Веселовського, Ф. Корша та О. Кирпичнікова, але реакціонери вжили всіх заходів, щоб її провалити. Тим часом Л. Воеводський був обраний доцентом Одеського університету. Реакційно настроєна професура виступала і проти В. Шерцля.

¹ Ист.-фил. фак., стор. 113.

² ХГУ за 150 лет, стор. 75—76; І. Бойко, стор. 10.

³ Однак він був пізніше професором Казанського (1875—1883), Юр'євського (1883—1893), Краківського (1893—1900), Петербурзького (1900—1918) університетів та дійсним членом Краківської Академії наук. Див.: Ист.-фил. фак., стор. 108.

У своїх працях з порівняльного мовознавства В. Шерцль був гідним продовжувачем свого попередника Б. Дорна, причому, звичайно, йшов значно далі від нього, зважаючи на великі нові досягнення в цій науці на той час. Капітальною його працею була «Порівняльна грамати́ка слов'янських та інших споріднених мов» — т. I, «Фонетика», том 2, «Словотвір»¹. Загальномовознавчий характер має його докторська дисертація «Про числівники» (1870 р.) та ряд статей: «Фонетичні особливості в мовах» (1885 р.), «Назви кольорів і їхнє символічне значення» (1884 р.) тощо².

У роботах В. Шерцля, звичайно, відбилась певна обмеженість буржуазного мовознавства. Так, він змішував спільність мов зі спільністю народів, які ними говорять. Дослідник вважав за щось певне участь віддалених предків слов'ян у повільному розвитку «аріїв», під якими він розумів так званих «праіндоевропейців», не враховуючи, таким чином, поширення одних мов за рахунок інших. Однак, зіставляючи раз по раз величезний мовний матеріал, В. Шерцль намагався дослідити конкретні історичні обставини, матеріальні умови та побут, що породили певні мовні явища. В його загальних мовознавчих роботах ми знаходимо цікаві відомості та важливі висновки, які не завадило б згадати зараз для спростування деяких ідей, що відбивають реакційні расистські «теорії».

Так, наприклад, у своїй праці «Назви кольорів...» В. Шерцль на підставі величезного матеріалу з різних мов, в тому числі з мов відсталіх народів світу, показує плутанину та дефектність у назвах ряду кольорів, які, проте, легко розрізняються людським оком. Теорії щодо цього деяких учених полягали в тому, що згаданий факт ніби засвідчує нездатність деяких народів розрізняти чи навіть сприймати окремі кольори, а це в свою чергу ніби визначає їхню «расову неповноцінність». В. Шерцль переконливо показує, що питання тут полягає тільки в особливостях самих мов, а не у фізіологічній перцепції. Багато відсталіх в культурному розвитку народів у своїх мовах тонко розрізняють ті кольори, що грають важливу роль в їхньому щоденному трудовому житті, й легко позначають спільним словом або «плутають» кольори, які практично їх не цікавлять³.

«Багату термінологію, — говорить В. Шерцль, — яка передає інколи з дивовижною докладністю найдрібніші відтінки відомих кольорів, зустрічаємо часто у тих народів, які внаслідок постійної уваги до певних занять та предметів, в надзвичайний спосіб посилили й загострили своє сприймання в певному напрямі, до певних категорій кольорів, тим часом як в іншому — вони виявляють повну неувважність та байдужість. Уже ця обставина є яскравим доказом того, що недостатність термінології кольорів не походить від недостатності перцепції, але тільки від того, що народ не має ніякого імпульсу до збагачення своєї термінології в тому чи іншому напрямі». «Різні народи-кочівники Африки, — продовжує він, — що зосереджують усю свою увагу на свійських тваринах, розвинули вражаючу своїм багатством номенклатуру, кольорів худоби. Кафри, наприклад, взагалі не відрізняють синього кольору від зеленого, називаючи те й друге *luhlâza*, але витонченість, з якою вони відзначають різні малюнки та незначні відтінки кольорів рогатої худо-

¹ Сравнительная грамматика славянских и других родственных языков, т. I, Фонетика, Х., 1871; т. II, Словообразование, Х., 1874.

² Об именах числительных. СПб., 1870; Фонетические особенности в языках, «Филолог. зап». Воронеж, 1885; Названия цветов и символическое значение их, «Филолог. зап.», Воронеж, 1884 і окремий відбиток.

³ Названия цветов и символическое значение их. Окремий відбиток, стор. 5, 50—57.

би, дуже дивовижна». Далі В. Шерцль наводить понад двадцять термінів цієї категорії з мови кафрів. Аналогічні приклади знаходить він і в інших мовах Африки, а також у мові курдів, тагалів, американських індіан тощо¹.

Тим часом мови деяких західноєвропейських народів часто не мають окремих слів для розрізнення простих відтінків. Так, у російській мові відзначаються відтінки, які в більшості західних мов можна передати лише описово: *сизый—сивый, бурый—каурый, голубой—синий, серый* (про очі) — *седой* (про бороду), *карий* (про очі) — *смуглый* (про обличчя) — *гнедой* (про коня)².

Не менш важливий висновок Б. Шерцля про те, що народи, які не мають у своїй мові слів для визначення числівників вищого порядку, інколи вище 2—3, все ж не позбавлені здібності вести більш складну лічбу. «Незважаючи на таку дивовижну недостачу у визначенні числівників, — пише він, — народи, які вживають так мало слів при своїх арифметичних операціях, на практиці раз у раз показують себе прекрасними рахівниками. Дамарці³ на словах не вміють рахувати до п'яти, але в стадах, які налічують по шість або сім сотень голів худоби, вони одразу помічають найменший недолік і визначають його найточнішим способом»⁴. Як відомо, одним з головних «доводів» расистів щодо «нездатності» відсталих народів засвоювати передову культуру є саме посилення на те, що ці народи не здатні рахувати більше, як до трьох.

Уже в загальномовознавчих працях В. Шерцля матеріал східних мов, особливо санскриту та мов Далекого Сходу, відіграє велику роль. Це має тим більше значення, що його посилення взяті не з чужих рук, а з першоджерел, які він вивчав в оригіналі.

Спеціально сходознавчі роботи В. Шерцля присвячені санскриту, який він викладав в університеті. Його магістерська дисертація написана на тему «Особові займенники в санскритській мові та споріднені їм форми». Вона була видана в Петербурзі у 1869 році. Видатне місце серед його праць займає «Санскритська граматики»⁵, але великою, капітальною роботою був «Синтаксис стародавньоіндійської мови»⁶. Для її написання В. Шерцль використав величезний матеріал багатьох творів стародавньої індійської літератури. Самий реєстр цих творів з зазначенням умовних скорочень займає кілька сторінок.

Цікаво відзначити, що 27 листопада 1869 р. історико-філологічний факультет прохав асигнувати 500 карбованців на придбання східних шрифтів для друкування праць В. Шерцля⁷. І дійсно, в «Санскритській граматиці» В. Шерцля, надрукованій у друкарні Харківського університету 1873 р., є кілька перших сторінок з текстом деванагарі, причому з усіма його лігатурами. Дальші тексти, правда, передані в латинській транскрипції, мабуть, тому, що курс читався не для індіаністів, а в основному все ж для студентів, які спеціалізувались на загальному мовознавстві.

Працюючи в Харкові, В. Шерцль не поривав зв'язків також зі своєю батьківщиною — Чехією. В 1881—1883 рр. у Празі вийшла його праця

¹ Названия цветов..., стор. 30—32.

² Там же, стор. 56.

³ В. Шерцль має на увазі племена гірських дама, або дамара, що належать до народу койн-койн («готтентотів») і живуть у Південно-Західній Африці (незаконно захопленій зараз Південно-Африканським Союзом).

⁴ Названия цветов..., стор. 58.

⁵ Санскритская грамматика. Х., 1873.

⁶ Синтаксис древне-индийского языка, Х., 1883.

⁷ Ист.-фил. фак., стор. 115.

САНСКРИТСКАЯ
ГРАММАТИКА.

В. И. Шерцая.

Часть I.

ХАРЬКОВЪ.
Въ Университетской Типографіи.

1873.

Найстаріша санскритська граматика в Росії і на Україні (1873 р.).

й за согласною выражается поношью знака ī: कृमि kṛmi (личинка), मीन mīna (рыба).

2. Краткое i за согласными обозначается посредством ī, поставленного *спереди* согласных: तिमिर timira (темнота), विधवा vidhava (вдова).

ī выражается знаком ī: मीन mīna (рыба), वीर vīra (герой, воин—лат. vir), जीविता jīvita (жизнь).

3. и и ā за согласными означаются через э и (ноль согласной): दुहितर duhitar (дочь—греч. θυγάτηρ), पुर pur (городъ, греч. πόλις), युग yuga (юг, лат. jugum); पूर्व pūrva (восточный, др.-болг. прѣвъ), भूमि bhūmi (земля, лат. humus); सूनु sūnu (сынъ).

4. r в соединении сь и принимает форму ṛ и, сь ā — ṛā; ṛ h сь и и ā — ṛ hu, ṛ hā. रुद ruda (плакать рыд-ати), गिरि giri (гора, высота); दधि dahi (молоко), हसि hāsī (насмѣхаться).

4. Остальные гласные выражаются слѣдующимъ образомъ: i = ē, ī = ai, ī = ai. Примеры: कर्म karm (дѣло, лат. carmi-s), गृह grha (домъ), त्तर tṭar (переходить), कल्प kalp (быть способнымъ). hr выражается чрезъ ṛ.

5. Знаки, выражающие двугласныя (за согласными): ̣ = ē, ̣ = ai, ī = ē, ī = ai. Примеры: फेन phena (пѣна), भेक bhaka (лягушка), मेघ megha (облако); रै rai (богатство, лат. re-s), वैrai (храбрость), गैrai (гора); कौकिल kōkila (кукушка), गो gō (корова, быкъ—др.-нѣм. kō, др.-болг. гов-адо), रोष rōṣa (гнѣвъ), सौभाग saubhaga (счастье), पौ rāṇa (гражданинъ), नौ nau (корабль—лат. nav-is).

Изъ этого явствуетъ, что приведенные вначалѣ знаки для гласныхъ и двугласныхъ—अ a, आ ā, इ ē и пр. употребляются почти исключительно въ началѣ словъ¹, напр. अनु anu (слуга), आप् āpas (вода), इह iha (здесь), इत् itat (земного), उदक udaka (вода—греч. ὕδωρ), अध् adhā (выжи—греч. ἄδωρ, лат. uber), रघ् rāgha (быкъ), एत itat (это), ऐहik aihika (здѣшній), ओक ōka (домъ), औषध auśadha (лѣкарство).

¹ Стоящія гласныхъ въ среднѣ словъ почти всегда избегаются, ср. §§ 3—5.

з загального мовознавства¹, в 1882—1884 рр. так же—його підручник російської мови², а в 1889 році — книга, присвячена стародавній Індії³.

У зв'язку з діяльністю В. Шерця знаходились і роботи студентів на теми, які він їм пропонував. Порядок виконання цих робіт запроваджено в 1864 році. Теми були суто лінгвістичні, але вони нерідко базувалися на літературних матеріалах. Так, у 1872 р. М. А. Андреевський (пізніше доцент Харківського університету) написав працю на тему: «Аналітичний та порівняльний розгляд дієслівних коренів, що зустрічаються в казці з Панчатантра «Папабудгі-дгарма-будгніча»; в 1877 р. А. В. Попов написав три роботи, що містили переклади з санскритської та литовської мов і розбір текстів. У 1872—1873 учбовому році була присуджена срібна медаль тому ж М. А. Андреевському за суто мовознавчу працю «Зміни чистих голосних а, і, у в арійській, фрако-італійській та слов'янській галузях»; А. В. Попов у 1879 р. одержав золоту медаль за роботу «Синтаксичні особливості знахідного відмінка в санскриті з порівнянням особливостей цього відмінка в латинській та грецькій мовах».

Сюди ж слід віднести й такі «кандидатські дисертації» (дипломні роботи з відзнакою), що були захищені в той час: К. О. Деллен (пізніше доцент), «Переклад та пояснення IV розділу Гітопадеші» (1875 р.), А. В. Попов, «Переклад першого розділу кодексу законів Ману» (1880 р.). Остання з рекомендацією проф. В. Шерця стала за підставу для залишення її автора при університеті з метою підготовки його на професорське звання.

Під час перебування В. Шерця в Харківському університеті були захищені також дві сходинкові магістерські дисертації співробітників університету — в 1880 р. праця майбутнього завідуючого нумізматичним кабінетом Р. Шерця на тему: «Розгляд місцевого та давального відмінків у класичних мовах у порівнянні з санскритом»; в 1881 р. робота майбутнього спадкоємця В. Шерця по кафедрі порівняльного мовознавства Е. Діллона на тему: «Дуалізм в Авесті». К. О. Деллен подав на факультет магістерську дисертацію «Про так званий casus absolutus в головних мовах індоєвропейського племені», але відмовився її захищати після того як дисертація була прийнята до захисту на факультеті чотирма голосами проти трьох⁴.

Якщо В. Шерць — мовознавець у прямому значенні цього слова, то О. О. Потебня (1835—1891) не тільки був творцем цілої філософської психологічної школи в мовознавстві, але включав в обсяг своїх студій питання етнографії, фольклору та літератури. Основні роботи О. Потебні стосуються слов'янських мов, народної творчості, взагалі історії культури. Отже, східний елемент, точніше індіаністика та санскрит, займають у них допоміжне місце. Однак і санскрит він вивчав ще з 1863 р. в Берлінському університеті, а потім, мабуть, уже в Харкові продовжував ним займатися, бо в своїх роботах виявляє добру із ним обізнаність⁵. Санскритом О. Потебня користувався перш за все для побудови своїх мовознавчих теорій, оскільки ця мова, властива ще суспільству родового ладу, зберігає багато тих первісних форм сприймання й думання, яким О. Потебня надавав так багато значення. Притягає він санскрит також для своїх, інколи дуже сміливих, пояснень етимології слов'янських, зо-

¹ Z oboru jazykozpytu. V Praze, 1881—1883.

² Mluvnice jazyka ruského. V Praze, 1882—1884.

³ Ze života dřevních Indu. Praha, 1889.

⁴ Про ці роботи див.: Ист.-фил. фак., стор. 119—122, 125, 129, 131, 132.

⁵ Л. А. Булаховский. Александр Афанасьевич Потебня (К шестидесятилетию со дня смерти). К., 1952, стор. 32, прим. 1.

крема російських та українських, слів, для тлумачення певних місць у «Слові о полку Ігоревім» тощо.

Для тлумачення різного роду фольклорних оповідань, байок, народних вірувань та звичів О. Потебня, зокрема в ранніх своїх роботах, широко використовував стародавні індійські вірування, особливо матеріал Вед. Відомо, що в ранніх працях О. Потебні помічається виразний вплив міфологічної школи Макса Мюллера. Він часто посиляється на роботи А. Куна, А. Вебера та навіть О. М. Афанасьєва. Так, у дослідженні 1865 р. «Про міфічне значення деяких обрядів та повір'їв» казкового змія О. Потебня зіставляє з індійським Врітрою, який є «хмара, що покриває небо, ховає сонце, якому Індра розколює голову перуном»¹. Тут же О. Потебня, ідучи за А. Куном, широко використовує індійський міф про шлюб Вівасвата й Саранью, що виступають в образі коней, від яких народжуються Асвіни, Агні й Індра, тощо². В тій же роботі із значно більшим правом О. Потебня залучає матеріали Ріг-Веди та Атгарва-Веди для пояснення слов'янських весільних обрядів. Однак й тут чувається вплив міфологічної школи. Так, шлюб місяця (Сома) й сонця (Сур'я) є прообраз земного шлюбу, як і шлюб вогню (Агні) й землі (Бгумі), Індри та Індрані. Матеріал для цих зіставлень взято з праць В. Гааса та А. Ф. Вебера³. Ось приклад етимологічних пояснень з цієї галузі фольклору: «Авсень — *ус-ень*, *уш* — *urere, austi, ausra* — санскр. *ушас*»⁴.

Щодо сюжетного матеріалу, то О. Потебня теж охоче звертався до індійського фольклору, наприклад, до Панчатантри. Він користувався відомим виданням Т. Бенфея, але не був прихильником теорії мандрівних сюжетів в її односторонній формі. Так, у своєму курсі «З лекцій по теорії словесності. Байка, прислів'я, приповідка»⁵ О. Потебня докладно розбирає індійське оповідання про те, як слабкий птах турухтан був скривджений морем і, виступивши на боротьбу за свої права, добився справедливості⁶. Наведення такого прикладу О. Потебнею само по собі знаменне, бо це оповідання суперечить традиційним уявленням про фаталістичний характер індійської моралі та про покірливість і пасивність індійців.

Певна частина міфологічних пояснень та досліджень О. Потебнею етимології окремих слів зараз втратили своє значення, але основні його досягнення у вивченні історії культури, мовознавства й фольклору зберігають свою цінність⁷. У Харківському університеті О. О. Потебня викладав з 1874 р. до самої своєї смерті у 1891 році. Його видатними учнями були санскритолог Д. М. Овсяннико-Куликовський, що став послідовником О. Потебні вже будучи професором Харківського університе-

¹ О мифическом значении некоторых обрядов и поверий. М., 1865, I. Рождественские обряды, стор. 11.

² Згаданий твір, II, Баба-Яга, стор. 198—199.

³ Згаданий твір, той же розділ, стор. 230—232.

⁴ Там же, стор. 21.

⁵ Четверте видання. В перекладі А. Диких та М. Оглобліна. За редакцією проф. О. В. Ветухова та Ф. Ю. Зелінського. Х., 1930, Перше видання — 1894 р.

⁶ Згаданий твір. Вид. 4-е, стор. 35—36. Матеріал взято з кн. Т. Benfey. Panchatantra. 1859, II, стор. 87 і далі. Див. також праці О. Потебні: Объяснение малорусских и сродных народных песен, т. I, 1883, стор. 256; Из записок по теории словесности. Х., 1905, стор. 312 і найновіше видання: Панчатантра. Перевод с санскрита и примечания А. Я. Сыркина. Изд. АН СССР, М., 1958, стор. 97—108.

⁷ Л. А. Булаховский. Александр Афанасьевич Потебня. К., 1952, стор. 15, 22—23, де сказано про деякі застарілі теорії й етимологічні пояснення О. Потебні, пов'язані з використанням санскритського матеріалу.

ту¹, і згадуваний тут талановитий дослідник А. В. Попов (помер, на жаль, дуже рано), автор книги «Синтаксичні дослідження», що вийшла у Харкові в 1881 році².

В останній чверті XIX ст. «вільний» капіталізм переростає в монополістичний і з початком XX віку настає епоха імперіалізму. У зв'язку з цим буржуазна наука, зокрема сходознавство, набуває все більш реакційного характеру. В царській Росії після вбивства 1 (13) березня 1881 р. царя Олександра II, у 80-х та 90-х роках, реакція починає лютувати з новою силою. Зокрема це знайшло свій відбиток у тому, що в 1884 р. був запроваджений новий реакційний статут для університетів, доповнений рядом циркулярів. Університети були позбавлені колишньої, хоча і куцої автономії; міністр набував права призначати професорів, деканів, ректора; царські чиновники контролювали учбовий процес, розподіл стипендій, покарання та звільнення студентів. «Правила для студентів», затверджені 1885 р., оголошували студентів «окремими відвідувачами університету». Їм були заборонені будь-які спільні виступи. «Неблагонадійних» звільняли, висилали з університетського міста тощо³.

В основу навчання за новим статутом було покладено класичні мови та класичну старовину в найбільш реакційній, мертвотній формі. Отже, цей режим чи не найтяжче відбився на історично-філологічному факультеті. Саме в цей час в ролі професорів виступають такі фігури, як реакціонер П. О. Безсонов, який, немов знущаючись з науки порівняльного мовознавства, цілком поважно підносив студентам такі, наприклад, «етимології» й засновані на них історичні «висновки»: перебування слов'ян у Вірменії та Малій Азії доводилось лінгвістичними «наближеннями» типу: місто Ван—від імені Іван, Пафлагонія—від південно-слов'янського «Попланіньє»; участь слов'ян у троянській війні доводилась зіставленнями: Паріс—«парень», амазонки—польське «малжонки», ерютіни—хорутани, Айнета, дружина Енея,— російське (?) Аннета, пенати — українське «панята»⁴.

Незважаючи на такий натиск реакції і всупереч їй, наукова й освітня робота в університеті продовжувала розвиватись, підтримувана прогресивною професурою. Склад студентства, проти всіх зусиль царського уряду зашкодити цьому, змінювався на краще. Перш за все зростала сама кількість студентів. Якщо в 1865 р. Харківський університет налічував лише 545 студентів, то в 1895 р. їх було вже 1275. Питома вага демократичних елементів значно збільшилась. Посилились і революційні настрої серед студентства. Студенти випускають нелегальні прокламації, беруть участь у революційних гуртках, страйкують, серед найпередовішого студентства все більше поширюються ідеї марксизму⁵.

Статут 1884 р. скасував поділ історико-філологічного факультету на три відділи — слов'янський, класичний та історичний. Об'єднавши ці відділи, він ставив у центр викладання класичні мови та взагалі античний світ. Правда, у 1889 р. три відділи були відновлені, але характер факультету залишився такий самий. За статутом 1884 р. історико-філологічний факультет мав 11 кафедр, з них третя звалась кафедрою порівняльного мовознавства та санскритської мови. Отже, хоч викладання санскритської мови було відокремлене, але, з другого боку, воно мало посилити «класичний» характер освіти, не відкриваючи студентам шляху до пізнання індійської культури, до широкої індіаністики.

¹ Л. А. Булаховский. Александр Афанасьевич Потебня, К., 1952, стор. 4.

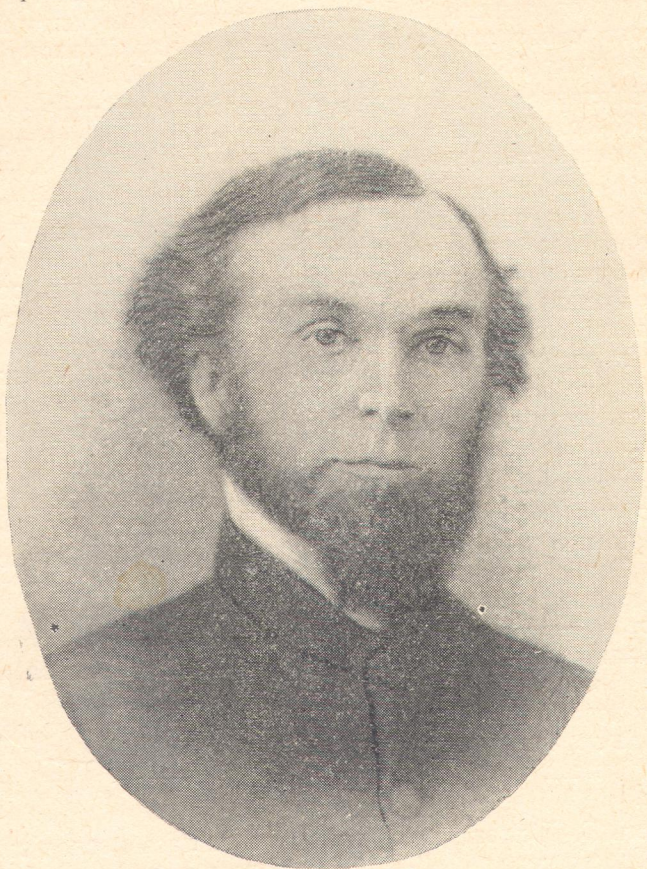
² А. В. Попов. Синтаксические исследования. Сравнительный синтаксис именительного, звательного и винительного падежа, Х., 1881.

³ ХГУ за 150 лет, стор. 67—69; І. Бойко, стор. 12—14.

⁴ Ист.-фил. фак., Биографический словарь, стор. 130—131.

⁵ ХГУ за 150 лет, стор. 71, 99—126, 148; І. Бойко, стор. 12.

Для студентів так званої «класичної групи» лекції з санскритської мови та порівняльного мовознавства були обов'язкові в кількості двох годин на тиждень протягом усього курсу навчання. Для групи російської мови санскрит — тільки на протязі перших чотирьох семестрів, а в 5—8 семестрах залишалося порівняльне мовознавство без санскриту, але по три години на тиждень¹. Взагалі ж програми були перевантажені класичною філологією. Студентські твори було скасовано, а замість них запроваджено систему практичних занять, головним чином з

Е. Діллон (Е. Діллен), професор Харківського університету.

класичних мов. Ступінь кандидата та кандидатські дисертації (свого роду дипломні праці) також скасовано. Єдиним стимулом для наукової роботи студентів лишалися медальні теми.

Після переходу В. Шерця в 1884 р. до Одеського університету його спадкоємцем по кафедрі порівняльного мовознавства та санскриту став Емілій Діллон. Він був ірландець за походженням, народився 1854 року в місті Боле-Охо-Кліох (Дублін)², вчився у німецьких університетах, потім переїхав до Росії. Тут його ім'я почали писати: Еміль Михайлович Диллєн, або Диллен. Як вище було згадано, у 1883 р. він захистив при Харківському університеті магістерську дисертацію на

¹ Ист.-фил. фак., стор. 144—145, 147.

² Ист.-фил. фак., Биографический словарь, стор. 224—227. Біографія Е. Діллона, написана П. Г. Ріттером.

тему «Дуалізм в Авесті». В. Шерцль дав цій роботі блискучу оцінку. Праця Е. Діллона заснована на старанних філологічних розшуках і містить пояснення багатьох важких для розуміння слів та окремих місць авестійського тексту. З другого боку, Е. Діллон дав глибокий історичний аналіз походження різних елементів у тих чи інших частинах Авести, зіставляючи їх з індійськими «Законами Ману», вавілонською та стародавньоєврейською релігійною літературою. З осені 1883 р. Е. Діллон став штатним доцентом при кафедрі порівняльної граматики індоєвропейських мов, а після В. Шерцля очолив цю кафедру й викладання порівняльного мовознавства та санскриту в Харківському університеті (від 1884 до січня 1887 р.).

Основні інтереси Е. Діллона в цей період були пов'язані з вірменістикою. У 1884 р. він захистив в університеті докторську дисертацію під назвою «Вірменські етюди»¹.

У першій частині своєї роботи Е. Діллон висунув безумовно помилкову тезу про ніби іранський характер вірменської мови. При цьому він спирався головним чином на фонетику та лексику, що в даному питанні не могли бути за підставу для правильних висновків, оскільки іранські риси в фонетиці та лексиці вірменської мови можна з'ясувати почасти наслідком навали скіфів, а ще в більшій мірі — тривалим впливом перської та курдської мов на вірменську. В. Шерцль вважав аргументацію Е. Діллона за недостатню. Самостійність вірменської мови поміж індоєвропейськими була доведена лише в 1895—1896 рр. Г. Гюбшманом.

Що стосується другої частини роботи Е. Діллона, присвяченої перекладу й тлумаченню твору вірменського історика V віку Єгіше, то вона значно ґрунтовніша. Переклад спирається на критичний аналіз чотирьох варіантів тексту, вперше робиться справді наукове його дослідження². Треба також зазначити, що Е. Діллон налагодив тісний контакт з відомим вірменським сходознавцем Керопом Патканяном (К. Паткановим — 1833—1889), з яким мав тривале дружнє листування. Він надрукував у журналі «Revue internationale (Muséon)» за 1882 р. рецензію на роботу К. Патканяна «Історія вірменської літератури». Ще до свого переходу в Харків Е. Діллон надрукував кілька статей та рецензій з іраністики у французьких журналах³. Працюючи в Харківському університеті, він видав ще кілька розвідок з іраністики західними мовами⁴.

Діяльність Е. Діллона на Україні закінчилась несподівано й досить загадково. Просто серед 1886—1887 учбового року, в січні, він залишив викладання, вийшов у демісію, переїхав до Одеси, звідти в Петербург і, нарешті, до Англії, де зайнявся журналістикою та публіцистикою. Пояснити це відсутністю інтересу до науки, як робить П. Г. Ріттер, навіряд чи можна. Питання потребує спеціального дослідження. Перш за все слід з'ясувати, яке значення мала для Е. Діллона дальша його громадська діяльність в Англії. Е. Діллон належав до роду відомих борців за незалежність Ірландії. Звертає на себе увагу те, що в 1890 р. він надрукував в англійському журналі «Fortnightly Review» статтю «Мицкевич — національний поет Польщі», а в Росії — книгу «Історія скан-

¹ Эмилъ Диллен. Армянские этюды. I. Отношение армянского к эранской группе языков. II. Египше: Война армян против персов. Перевод и примечания. X, 1884, 198 + VIII + 199 стор.

² Див. уривки з цього твору — Антологія, I.

³ Вони вказані у згаданій його біографії А. Ріттера, Ист.-фил. фак., Биографический словарь, стор. 225.

⁴ Die Umschreibung der eranischen Sprachen. 1883. Avesta, das heilige Buch des Zoroastrismus. 1885. The Home and Age of the Avesta. 1887.

лінавіських літератур в середні віки» (серія «Загальна історія літератури», яку видавав О. Кирпичников¹).

Спадкоємцем Е. Діллона на його кафедрі у 1887—1889 роках був приват-доцент О. І. Александров. Він викладав загальне мовознавство й санскрит, але головні його інтереси були пов'язані з литовською мовою. В 1889 р. він перейшов до Тартуського (Юр'ївського) університету.

Тим часом уже з 1888 р. в Харківському університеті з'явився видатний учений, санскритолог, лінгвіст та літературознавець Дмитро Ми-

Д. Овсянко-Куликовський, професор Харківського університету.

колайович Овсянко-Куликовський. Він народився в Каховці на Дніпрі 23 січня 1853 року, вчився в Петербурзькому та Одеському університетах. Після закінчення останнього він у 1877 р. був відряджений за кордон для підготовки до професури в галузі порівняльного мовознавства та санскриту, де перебував п'ять років, переважно в Парижі. Він вчився у найвидатніших лінгвістів того часу; класичний санскрит слухав у Овет-Бенó (Hauvete-Bénauld), Веди вивчав у Абея Бергеня, Авесту та пеглеві — у Джемса Дармстетера.

¹ Див.: Диллен Емилий Михайлович. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. Вып. 20. СПб., 1893, стор. 604—605; Диллон Эмилий Карл. Малый энциклопедический словарь. Брокгауз, Ефрон, вып. V. стор. 423; Новый энциклопедический словарь. Брокгауз, Ефрон, т. 16, стор. 156.

З закордону Д. Овсянико-Куликовський повернувся в 1882 році. Щоб здобути право на викладання в Росії, він спочатку захистив при Московському університеті невеличку роботу «Розгляд міфу про сокола, що приніс квітку Соми»¹, після чого зайняв посаду приват-доцента в Одеському університеті. Тут він читав санскрит, а також порівняльну граматику санскриту та староіранських мов. У 1884 р. в Харківському університеті він склав магістерські іспити, а в наступному 1885 р. тут же захистив магістерську дисертацію на тему: «Культ божества Соми у стародавній Індії в епоху Вед»².

До цього ж часу належать статті Д. Овсянико-Куликовського «Зародки філософської свідомості у стародавній Індії»³ та «До питання про «бика» в релігійних уявленнях стародавнього Сходу»⁴. У 1887 р. він захистив в Одеському університеті докторську дисертацію на тему також з історії релігії стародавньої Індії: «До історії культу вогню в індійців у епоху Вед»⁵. Після короткого перебування в Казані 1888 року Д. Овсянико-Куликовський перейшов до Харківського університету, де працював ординарним професором до 1905 р.

З попереднього видно, що на час переходу до Харкова загальний напрямок та характер роботи Д. Овсянико-Куликовського в галузі індології до певної міри визначився. В харківський період діяльності Д. Овсянико-Куликовського вийшли «Ведійські етюди: Індра—*vaçvacarshani*»⁶, «Ведійські етюди: Сини Адіті»⁷ та «Релігія індійців в епоху Вед»⁸.

Тим часом у Харкові він особисто познайомився з О. Потебнею, чий твори, безперечно, знав і раніше, та в значній мірі сприйняв його ідеї. У 1893 р., незабаром після смерті О. Потебні, про його світогляд він написав спеціальну працю⁹.

Замолоду Д. Овсянико-Куликовський захоплювався утопічним соціалізмом. Він був також близький до деяких діячів Старої Громади, а в 1877 р. в Женеві навіть вийшла його анонімна брошура «Записки південно-російського соціаліста». Однак пізніше, зовсім відійшовши від революційного руху, Д. Овсянико-Куликовський виступає як поміркований ліберал та представник так званого «психологізму», який він поєднував з дарвінізмом та буржуазною теорією еволюції суспільства. Це знаходило свій відбиток і в його ставленні до вивчення мови, історії релігії та літератури.

Якщо його блискучий попередник по кафедрі порівняльного мовознавства В. Шерцль раз у раз пов'язував вивчення мови з матеріаль-

¹ Миф о соколе, принесшем ветку Сомы. М., 1882.

² Повна її назва: Опыт изучения вакхических культов индо-европейской древности в связи с ролью экстаза на ранних ступенях развития общества. Часть I. Культ божества «Soma» в древней Индии в эпоху Вед, «Записки Новороссийского университета», Одесса, 1884, т. 39, стор. 1—239. Є окремий відбиток.

³ Зачатки философского сознания в древней Индии. «Русское богатство», 1884, № 7 (июль), стор. 90—120.

⁴ К вопросу о «быке» в религиозных представлениях древнего Востока. «Зап. Новороссийского ун-та», т. 43, Одесса, 1885, стор. 561—588. Є окремий відбиток.

⁵ К истории культа огня у индусов в эпоху Вед. «Зап. Новороссийского ун-та», т. 45, 1887, стор. 427—546. Є окремий відбиток. У витягах також французькою мовою: Les trois feux sacrés de Rig-Véda. «Revue de l'histoire des religions». Paris, 1889, v. XX. № 1, Juillet-août, стор. 153—179.

⁶ Ведийские этюды : Индра — *vaçvacarshani*. ЖМНП, 1891, № 3. Отдел науки, стор. 1—17. Див.: Антологія, 2.

⁷ Ведийские этюды: «Сыны Адити», ЖМНП, 1892, № 12. Отдел науки, стор. 287—306.

⁸ Религия индусов в эпоху Вед. «Вестник Европы», 1892, № 4, стор. 662—697; № 5, стор. 217—242. Див. Антологія, 3, 4.

⁹ Потебня как языковед-мыслитель, «Киевская старина», 1893, (том XLII), июль, стор. 30—46, август, стор. 269—283, сентябрь, стор. 342—363.

ною діяльністю людей та їхнім побутом, то Д. Овсянико-Куликовський вбачав у мові переважно засіб пізнання внутрішнього світу, «душевної діяльності» людей. Це відповідало твердженням його вчителя О. Потебні про нерозривний зв'язок між мовою та думкою. Д. Овсянико-Куликовський розвивав ці погляди у згаданій праці «Потебня як мовознавець-мислитель», у статті того ж 1893 року «Психологія художнього процесу»¹ та в актовій промові «Про значення наукового мовознавства для психології думки»².

Було б, однак, хибно вважати, що Д. Овсянико-Куликовський як вчений відривав людську психіку від обставин реального життя людей, зокрема у згаданих вище його працях про стародавню Індію. Так, розглядаючи найдавніший ведичний культ Агні, він підкреслює надзвичайну матеріальну конкретність уявлення про цей культовий огонь у стародавніх індійців. З другого боку, на підставі ведичних текстів він показує, як первісні обмежені культи Агні, пов'язані з родовою ватрою, в міру утворення родових союзів зливаються в єдиний племінний культ, який виноситься на прилюдне вшанування, причому обслуговується вже не головою сім'ї або роду, а спеціальною кастою жерців. Так само, розглядаючи культ хмільного напою «соми», Д. Овсянико-Куликовський ставить його у зв'язок з процесом здобуття та оброблення рослини «соми», з якої той напій виробляли.

Синтезом досліджень Д. М. Овсянико-Куликовського в галузі індіаністики була згадана вище його праця «Релігія індійців в епоху Вед» 1892 р. Згодом, у 1909 р., він включив її разом з деякими іншими своїми статтями, написаними в 1900—1906 рр. переважно у Харкові, до збірки, що, на його думку, мала «утворити ідейно-філософське ціле»³. У збірці робота була подана під назвою «Основи ведаїзму (культ Вогню та Хмільного Напою)»⁴. Це ґрунтовна праця, яка, починаючи з вступу — «Загального огляду епохи», у своїх одинадцяти розділах дає своєрідне трактування родоплемінного світогляду стародавніх індійців, оскільки він відбився у найдавніших частинах Вед.

В. Шерцль дослідив багато пам'яток стародавньої індійської літератури, щоб вивчити санскритську граматику (синтаксис). Д. Овсянико-Куликовський, навпаки, займався санскритом, щоб краще зрозуміти стародавню культуру Індії. Отже, він перший приніс до Харківського університету індіаністику — науку, що не була передбачена міністерськими програмами. Починання Д. Овсянико-Куликовського стали основою дальших праць у цьому напрямку його учня П. Г. Ріттера.

Теми студентських праць того часу відбивали наукові інтереси професорів. Так, під керівництвом Е. Діллона студент Микола Балагуров написав у 1886 р. «кандидатську роботу» «Аблятив у вірменській мові в порівнянні з індоєвропейськими мовами»⁵, а П. Г. Ріттер у 1892 р., за пропозицією Д. Овсянико-Куликовського, — медальну роботу «До-

¹ Психология художественного процесса. «Северный вестник», 1893, т. 11, стор. 243—262, т. 12, стор. 151—171. Ця робота згодом вийшла у перекладі на сербську мову.

² О значении научного языкознания для психологии мысли. «Зап. Харьковского ун-та», 1901, кн. 2, часть официальная, стор. 1—16.

³ Д. Н. Овсянико-Куликовский. Собрание сочинений, т. VI. Психология мысли и чувства. Художественное творчество. Основы ведаизма, Пб., 1909. Зокрема стор. 4.

⁴ Основы ведаизма (культ Огня и Опьяняющего Напитка). Собр. соч., т. VI, стор. 172—232.

⁵ Аблятив в армянском языке в сравнении с индоевропейскими языками, Ист.-фил. фак., стор. 127. М. Балагуров одержав ступінь кандидата, але прохання факультету залишити його при університеті по кафедрі порівняльного мовознавства в 1887 р. міністерство відхилило. Там же, стор. 162.

слідження гімнів Ріг-Веди, присвячених Вішну», про яку далі йтиме мова докладніше.

Поміж професорів історії в Харківському університеті цього періоду, якщо не рахувати М. С. Дрінова, не було нікого, хто б спеціально займався Сходом. Все ж студенти писали кандидатські (дипломні) праці на східні історичні теми, як-от: Г. Ласкін — «Ставлення Візантії до Сходу при Юстиніані Великому» (1886 р.), В. Ситников — «Про монголо-татар» (1887 р.), С. Афанасьєв — «Внутрішній і зовнішній побут татарських орд до половини XVI віку» (1887 р.), М. Глушков — «Нариси зі стародавньої історії Грузії та приєднання її до Росії» (1889 р.), О. Капшідзе — «Ціціанов і значення його діяльності на Кавказі» (1889 р.)¹.

Незважаючи на панування реакції, революційне піднесення 90-х і початку 1900-х років відбивалось на житті університету. Студентство та прогресивна професура боролись за реформу університетського викладання й самого керівництва університету. Особливо великі студентські заворушення сталися в 1899—1902 рр.².

У період революції 1905—1907 рр., як відомо, Харківський університет був видатним центром революційної боротьби. Студенти вели боротьбу не тільки в межах самого університету, але й на барикадах разом з робітниками³.

Під час цих подій значні зміни відбулися і в управлінні університетом, і в складі студентства, і в характері викладання. За «тимчасовими правилами», запровадженими царським указом 27 серпня 1905 р., університет знову набув деякої автономії⁴. Рада університету одержала право сама призначати викладачів, безпосередньо керувати учбовим процесом. Значно змінилися умови прийому студентів, була створена категорія «вільних слухачів», у тому числі й жінок. Кількість студентів збільшилась, їхній склад став значно демократичніший. У 1906 р. на історико-філологічному факультеті було 306 студентів, 58 вільних слухачів та слухачок⁵. У жовтні 1907 р. на тому ж факультеті налічувалося вже 619 студентів, 120 вільних слухачів на 279 вільних слухачок⁶.

Перша народна революція епохи імперіалізму, яка «створила революційний народ, керований революційним пролетаріатом»⁷, мала могутній вплив також на країни Сходу. «Слідом за російським рухом 1905 року, — писав В. І. Ленін у своїй статті «Пробудження Азії», — демократична революція охопила всю Азію — Туреччину, Персію, Китай. Зростає заворушення в англійській Індії. Цікаво, що революційно-демократичний рух охопив також і голландську Індію, острови Яву й інші колонії Голландії, які мають населення 40 мільйонів чоловік»⁸. Вплив цей був глибокий і тривалий. Через десять років, виступаючи з доповіддю про російську революцію 1905—1907 рр. перед швейцарською робітничою молоддю в Цюріху 1917 р., В. І. Ленін підкреслював, що в країнах Азії «могутнє повстання 1905 року лишило глибокі сліди і що його вплив,

¹ Ист.-фил. фак., стор. 127.

² ХГУ за 150 лет, стор. 119—126, 169—170; І. Бойко, стор. 16.

³ ХГУ за 150 лет, стор. 172—181; І. Бойко, стор. 26—30; В. И. Астахов, Студенческое движение в Харьковском университете накануне и в период первой русской революции (1895—1907). Автореферат диссертации, Х., 1953.

⁴ ХГУ за 150 лет, стор. 174. Історія Київського університету, К., 1959, стор. 60 та 289.

⁵ Ист.-фил. фак., стор. 41. В книзі ХГУ за 150 лет, стор. 133, ця цифра вказана для 1907 року.

⁶ Ист.-фил. фак., стор. XII (в додатку).

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 232.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 63.

який виявляється в поступальному русі *сотень і сотень* мільйонів людей, викоренити не можна»¹.

Усе це повинно було викликати посилену увагу до подій на Сході не тільки в широких демократичних колах тодішньої Росії, але й у вищих навчально-наукових закладах, отже, і в Харківському університеті. На жаль, для цього в конкретній обстановці не було достатніх умов. Революційне студентство та прогресивна професура, взагалі кажучи, в першу чергу зосереджували свою увагу на внутрішніх питаннях, на боротьбі проти царизму та наступу реакції. До того ж не було в Харкові тоді відповідних сходознавчих наукових сил. Як побачимо далі, лише передові професори-природознавці В. М. Арнольд і особливо А. М. Краснов, які самі їздили до країн Сходу й на власні очі бачили життя східних народів того часу, в тій чи іншій мірі відображали у своїх творах, поряд з питаннями біології, соціальні та національні суперечності й боротьбу в цих країнах. Зокрема В. М. Арнольд у 1908—1909 рр. відвідав мало у нас відому тоді Індонезію. А. М. Краснов саме в той час розвинув широку діяльність на Харківських курсах для робітників; у своїх лекціях він знайомив слухачів також з країнами Сходу. Разом з тим він друкував статті, присвячені питанням расового та колоніального гніту, як-от «Пробудження Китаю», серія статей, присвячених «Першому міжнародному конгресу представників рас людства», що відбувався в Лондоні в липні — серпні 1911 р., варварському пригніченню негрів у Сполучених Штатах тощо.

Тим часом викладання сходознавчих наук у Харківському університеті та новий напрям роботи в цій галузі, звичайно, залежали від наявності спеціалістів. Ще в 1902 р. історично-філологічний факультет ухвалив постанову про запровадження на кафедрі загальної історії курсів сходознавства та візантології, з тим щоб ці предмети читали відповідні спеціалісти. Однак саме на той час сходознавці, які були до того, покинули університет. Так, Д. Овсянико-Куликовський у 1905 р. переїхав до Петербурга.

Єдиною людиною, що могла взяти до своїх рук хоча б нашу стару харківську санскритологію, знову підняти її на належну височину і, на решті, остаточно пов'язати її з широкою індіаністикою, був Павло Григорович Ріттер.

П. Ріттер, як і його вчитель Д. Овсянико-Куликовський, походив з України². Він народився в 1872 р. на Полтавщині, закінчив гімназію в Харкові й потім у 1890—1894 рр. учився в Харківському університеті на історично-філологічному факультеті. За цей час він займався санскритом та порівняльним мовознавством під керівництвом проф. Д. Овсянико-Куликовського, а також історією західних літератур і романськими мовами у професора Л. Ю. Шепелевича³.

Свою роботу в Харківському університеті П. Г. Ріттер⁴ почав у

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 232.

² Біографічні відомості про П. Г. Ріттера взяті з Ист.-фил. фак., стор. 21, 141, 142, 154, 161, 163; там же — Біографічний словник, стор. 231 (його автобіографія) та стор. 368; із статті про нього в «Енциклопедичному словнику Гранат», 7-е видання, т. 36, ч. II, стор. 594—595, а також із спогадів тих, хто його знав особисто.

³ Лев Юліанович Лазаревич-Шепелевич (1863—1909) — видатний дослідник західно-європейських літератур. Вчився у Харківському та Одеському університетах. З 1887 р. відряджений за кордон (Мюнхен, Відень, Італія). З 1891 р. приват-доцент Харківського університету (загальний курс західно-європейських літератур, спецкурси «Кудрун», «Сервантес» тощо, викладання іспанської мови), з 1893 р. виконував обов'язки екстраординарного професора, з 1896 — екстраординарний професор, з 1900 — ординарний професор. 1892 року захистив магістерську дисертацію, 1896 — докторську. Численні роботи російською мовою, а також польською (в ж. «Athenaeum», «Wisla») та іспанською (в «Revista de los archivos»).

⁴ Рік 1895-й в «Ист.-фил. фак.» (стор. 141) вказано хибно.

1897 р. як викладач італійської мови, причому пробну лекцію, присвячену Данте, він прочитав двома мовами — російською та італійською. Він також вільно, з аркуша перекладав іспанський текст, не кажучи вже про німецьку, французьку та англійську мови, якими вільно розмовляв. Після Жовтневої революції П. Г. Ріттер читав у Харківському університеті, крім порівняльного мовознавства, також вступ до романської філології, історію французької мови та ін.

Треба ще відзначити, що П. Г. Ріттер закінчив Харківську музичну школу й був, за словами академіка О. І. Білецького, який особисто доб-

П. Ріттер, доцент Харківського університету.

ре його знав, «видатним знавцем музики, музикальним критиком та виконавцем, що працював в університеті і в консерваторії»¹. Згодом, уже після Жовтневої революції, він не раз виступав як піаніст на університетських вечорах та в Будинку вчених.

Що стосується сходознавчих студій, то їх П. Г. Ріттер розпочав ще в студентські роки. Уже на третьому курсі університету він написав твір на тему, запропоновану його вчителем Д. Овсянико-Куликовським, — «Розгляд гімнів Ріг-Веди, присвячених богу Вішну». Твір був відзначений золотою медаллю. На жаль, цю роботу П. Ріттера у сховищах ЦНБ досі не розшукано. Але до деякої міри можна судити про неї на підставі досить докладної оцінки, яку дав їй Д. Овсянико-Куликовський. Ось що він говорить про зміст та науковий рівень цієї праці:

¹ А. И. Белецкий. Наука и литература в истории Харьковского университета. Труды филологического факультета ХДУ, т. 7, 1959, стор. 11.

«Автор поставився до свого завдання поважно і старанно й виконав його цілком задовільно. Він уважно простудіював не тільки гімни, безпосередньо присвячені Вішну або Вішну й Індрі [разом], але й чимало інших гімнів, які мають хоча б побічне й віддалене відношення до Вішну; так, він дослідив гімни Марутам і видобув звідти все, що, на його думку, мало певний інтерес для питання про розвиток ідеї того божества, яке він вивчав. Він згрупував і розібрав багато місць з гімнів, присвячених Індрі, Варуні, Вішвадевам, Сомі й т. ін., — місць, в яких згадується Вішну або де зустрічаються натяки на його властивості або вчинки.

Внаслідок цього з'явилося докладне дослідження, в якому піддані пильному аналізу такі питання: 1) відношення Вішну до Індри, 2) властиві Вішну атрибути («три кроки» тощо), 3) культовий та жрецький характер цього бога й 4) процес його [дальшого] піднесення [в релігії Індії]. З-поміж атрибутів Вішну особлива увага приділена «трьом крокам» цього бога, і висновок автора з цього питання здається мені дуже вдалим і добре обгрунтованим.

Щоб написати таке дослідження, треба було мати певну читаність у гімнах Риг-Веди. Автор безсумнівно оволодів значною частиною цього широкого матеріалу, розуміє його дух, уміє поджувати важкі місця (яких, між іншим, є чимало у гімнах Вішну), уміє також критично ставитись до тлумачень і поглядів дослідників. Література ведаїзму (праці Рота, Грассмана, Людвіга, Бергеня, Ціммера, Пішеля, Гельднера, Ольденберга та інших) йому добре відома. У багатьох питаннях автор створює собі свій власний погляд, якому не можна відмовити в науковій ґрунтовності. Він також виявляє неабиякий талант дослідника, що вправно групує риси та подробиці, наближує дані, які на перший погляд, здається, не мають ніякого зв'язку поміж собою. Таке вміння знаходити зв'язок між відокремленими рисами, розкипаними по різних частинах пам'ятки, слід визнати за особливо цінне у дослідника ведійських гімнів»¹.

З наведеної характеристики видно, що студент Ріттер ставив собі за завдання розв'язати складну культурно-історичну проблему. Річ у тому, що в історії індуїстської ідеології на протязі тисячоліть образ Вішну відіграв ніяк не меншу роль, ніж образ Христа в ідеології народів Європи. Такі аватари (втілення) Вішну, як Рама та Крішна, користувались (і в значній мірі ще й зараз користуються) величезною шаною серед мільйонних мас Індії. Тим часом, той же Вішну у Риг-Веді посідав другорядне місце. Отже, з'ясувати, яким чином ведійський Вішну перетворився згодом у всевітнє божество, рятівника людства тощо, є важлива культурно-історична проблема. Ставлячи її, П. Ріттер виходив за вузькі межі тільки ведаїстичних досліджень. Можна гадати, що за першоджерело дальшого розвитку ідеї Вішну Ріттер вважав ведичне оповідання про те, як Вішну врятував богів і людей від одного страшного велетня, віднявши у нього підземний світ, землю й небо тим, що пройшов їх усі трьома кроками.

Закінчивши в 1894 р. слов'яно-російський відділ історико-філологічного факультету Харківського університету з дипломом першого ступеня (звання кандидата тоді було скасоване), П. Ріттер був того ж року залишений стипендіатом для підготовки до професорського звання. В 1895 р. він виїхав у відрядження за кордон для вивчення санскриту та порівняльного мовознавства, причому чотири семестри працював у Берліні, головним чином у професорів Гельднера й Зіга, спеціалізую-

¹ Д. П. Овсяннико-Куликовский. Отзыв о сочинении П. Г. Риттера «Разбор гимнов Риг-Веды, посвященных богу Вишну». «Зап. Харьковского ун-та», 1893, кн. 2, часть официальная, стор. 36—37.

чись на індійських мовах (санскрит, пракрит, палі), вивчав ведичну та класичну літературу. У Берліні він слухав також Йоганна Шмідта, Г. Штейнґаля та Кречмера.

Ці студії розширили обсяг інтересів П. Ріттера. Він почав ще за кордоном вивчати твори славнозвісного індійського письменника Дандіна, що жив у VII віці, в епоху так званого індійського ренесансу. Повернувшись 1897 року до Харкова з свого дворічного відрядження, П. Ріттер зробив переклад авантюрного роману Дандіна «Пригоди десяти юнаків». Це було ще до виходу в світ двох німецьких перекладів того ж роману — Мейера (Лейпціг, 1903 р.) та Габерланда (Відень, 1903 р.), але згодом, порівнявши свій переклад із згаданими двома, П. Ріттер переконався, що його переклад має свої оригінальні риси. Неповний переклад того ж роману на російську мову був зроблений Ф. І. Щербатським значно пізніше, але через несприятливі обставини для видання в Харкові переклад П. Ріттера вийшов друком тільки після Жовтневої революції, в 1928 році¹.

Тим часом, ще в 1898 р. П. Ріттер надрукував у «Записках Харківського університету» статтю, присвячену цьому роману та його авторові². Стаття складала частину звіту про закордонне відрядження, поданого П. Ріттером до Міністерства народної освіти. Звіт викликав гостру критику з боку Ученого комітету міністерства, й історично-філологічному факультету довелося писати з цього приводу спеціальне «оправдательное постановление».

Як уже було сказано, в 1897 р. П. Ріттер почав викладати в Харківському університеті італійську мову, а в 1896—1897 рр. у «Записках університету» були надруковані перекладені ним лекції з історії італійської літератури Д. Кардуччі³. До перекладу П. Ріттер додав свої примітки.

У 1899 р. він склав іспит на ступінь магістра по кафедрі санскриту та порівняльного мовознавства⁴. Того ж року зайняв посаду приват-доцента цієї кафедри. Його перша пробна лекція називалася «Що таке санскрит?». Вона виявилась настільки цікавою, що тоді ж була надрукована в «Записках університету»⁵, а потім, у 1902 році, вийшла літографованим виданням для студентів. Пізніші видання цієї лекції удосконалювались у зв'язку з розвитком науки. Одна з останніх її редакцій (1916 р.) буде розглянута пізніше.

У 1905 р. відзначався 100-річний ювілей Харківського університету. П. Ріттер, що в той час став на чолі кафедри порівняльного мовознавства та санскриту, з нагоди ювілею написав статті про сходознавців-викладачів університету І. Б. Барендта, Б. А. Дорна та Е. М. Діллона⁶. При цьому основній праці Б. А. Дорна з порівняльного мовознавства П. Ріттер дав докладну й високу оцінку. Писати про В. Шерцля та Д. Овсянко-Куликовського йому не довелося, бо вони самі подали короткі автобіографічні відомості.

¹ Див.: Антологія, 5.

² Дандин и его роман «Похождение десяти юношей». «Зап. Харьковского ун-та», 1898, кн. 2, часть неофициальная, стор. 1—13.

³ Д. Кардуччи. Очерк развития национальной литературы в Италии. «Зап. Харьковского ун-та». Приложения, 1896, кн. 3, стор. 1—15, кн. 4, стор. 17—34; 1897, кн. 3, стор. 35—54, кн. 4, стор. 55—92.

⁴ Так за даними автобіографії П. Ріттера. Див.: Ист.-фил. фак., Биографический словарь, стор. 231. Але в «Ист.-фил. фак.», стор. 163, рік складання іспита — 1898. Гадаю, що це помилка.

⁵ Что такое санскрит? «Зап. Харьковского ун-та», 1900, кн. 2, часть неофициальная, стор. 1—12.

⁶ Ист.-фил. фак., Биографический словарь, стор. 218, 218—223, 224—227.

В обставинах революційного піднесення 1905—1907 рр., як було сказано, в Харківському університеті збільшився склад студентів, зокрема за рахунок численних вільних слухачок. Разом з тим Харківське товариство працюючих жінок заснувало Вищі жіночі курси, де директором був проф. А. П. Кадлубовський, а П. Г. Ріттер з 1906 р. викладав як професор.

Після Дандіна П. Ріттер звертає свою увагу на одного з найславніших письменників середньовічної Індії — Калідасу. Вивчення творчості цього автора він знов-таки пов'язав з перекладницькою роботою. Залишаючи осторонь славнозвісні драми Калідаси, з яких уже існувала значна література, він зробив переклад на російську мову та тлумачення важчих його епічних поем — «Народження Кумари (бога війни)», «Історії роду Ракху» та ліричної поеми «Хмара-вісник». Однак, так само як і роман Дандіна, перші дві поеми йому так і не пощастило в той час надрукувати. Російський переклад ліричної поеми під назвою «Облако-вестник» вийшов друком у Харкові 1914 року в ювілейному збірнику, присвяченому акад. В. П. Бузескулу¹.

У цій праці перш за все дано близький до оригіналу художній переклад одного з прекрасних творів класичної індійської літератури. В докладних коментарях до цієї поеми П. Г. Ріттер наводить численні побутові подробиці, літературні довідки та цілі невеликі екскурси в найрізноманітніших питаннях. Він ставить за мету познайомити читача з високими художніми якостями поеми, наблизити його до розуміння мистецтва та життя середньовічної Індії. Для цього перекладач наводить низку поетичних паралелей з індійської художньої літератури, а також із західних письменників — Арістофана, Шеллі, Шіллера, Гейне та інших. Вступна стаття до перекладу під назвою «Калідаса, його час і твори» становить собою невелике наукове дослідження, засноване на всій літературі питання. Автор визначає дати життя і творчості Калідаси, відносячи їх до епохи розквіту індійської культури при дворі династії Гупта, а саме Чандрагупти II Вікрамадітії (приблизно 380—413 рр.). Обґрунтовуючи це твердження, він наводить різні приклади, в тому числі з творів самого Калідаси².

У вступній статті П. Ріттер подає короткі характеристики різних творів Калідаси і підкреслює в дечому його пріоритет відносно літератур європейських народів. Зокрема, він відзначає насиченість його творів «почуттям краси природи, що її чари індійський поет умів тонко відчувати й чарівно змальовувати на багато віків раніше, ніж його європейські спільники по перу»³.

Зрозуміло, що П. Ріттер у своїй вступній статті наводить дані про переклади творів Калідаси на різні європейські мови. Він зупиняється, між іншим, на перекладі поеми Калідаси на тибетську мову, тобто на мову тієї країни, де знаходилась (в Гімалаях) батьківщина головного героя поеми й куди, на думку автора, летить згадана в ній хмара, несучи з собою коханій вигнанця його скарги. Відповідно до головного свого завдання — показати високий рівень індійської культури — П. Ріттер додав до своєї праці кольоровий відбиток картини новітнього бенгальського художника Абаміндранатха Тагора, що відтворює один з

¹ Облако-вестник (Megha-dūta). Древнеиндийская элегия Калидасы. Перевод с санскритского с примечаниями П. Г. Риттера. «Сб. ст. в честь Владислава Петровича Бузескула (XXI том Сборника Харьковского историко-филологического общества)». Х., 1913—1914, стор. 543—586. Є також окремий відбиток.

² П. Г. Ріттер. Згаданий твір в окремому відбитку, стор. 7, 12.

³ Там же, стор. 11.

епізодів поеми¹. Перекладені П. Ріттером міфологічна поема «Народження бога війни» («Кумара-Самбгава») та напівісторичний епос «Історія роду Ракгу» («Ракгу-ваншя»), як сказано, досі не надруковані, хоча й збереглися в рукописах. Отже, обов'язок Харківського державного університету опублікувати ці дві праці свого видатного вченого-індіїста.

Вище було згадано, що П. Ріттерові належить присвячена санскриту стаття, яка потім, в процесі викладання ним цієї мови, перетворилась на свого роду посібник по його лекціях, друкований склогографічним способом. У 1911 р. він вийшов коштом Товариства взаємодопомоги студентів-філологів Харківського університету. Останнє видання належить до 1916 року².

Читаючи курс санскриту, П. Ріттер не обмежувався лінгвістичними питаннями, але, щоб зацікавити слухачів, робив великі й дуже цікаві відступи, наводив всілякі приклади, взяті з староіндійської літератури та культури. Паралельно з цим викладалася санскритська фонетика та граматики. П. Ріттер-лектор мав звичку говорити досить швидко й так само швидко писати на дошці. Отже, записувати за ним без звички було важко. Таким чином, видання посібника мало на меті допомогти студентам в опануванні відповідним матеріалом.

Вступна частина посібника називається «Що таке санскрит? (замість вступу)». Як згадано, в основу розділу була покладена лекція на цю тему, прочитана П. Ріттером ще в 1900 році. Отже, ми маємо тут її останню обробку. На жаль, багато з того, що П. Ріттер розповідав додатково на своїх лекціях, до цієї книжки не ввійшло. Проте вона дає ясне уявлення про наукові настанови лектора.

П. Ріттер був представником найкращих традицій порівняльного мовознавства, стоячи на рівні сучасної йому прогресивної науки. У своїй праці він виступає проти того, щоб «ототожнювати цілком чужі одне одному явища й відносити їхній фантастичний першообраз у доісторичну епоху, коли «індоевропейський пранарод» жив у індоевропейській прабатьківщині». Немов звертаючись до своїх учителів, він підкреслює, що особливо «від цього хибного засобу потерпіла... порівняльна міфологія», бо «ще не так давно стародавню індійську міфологію Ріг-Веди перетворювали в індоевропейську»³. Заперечує він також поширене помилкове твердження («утерту помилку»), «ніби санскрит є батьком всіх інших індоевропейських (або, за неправильною термінологією, — «арійських») мов»⁴. Важливе зауваження П. Ріттера про те, що навіть за найдавніших часів мова прихідців-завойовників Індії вже мала декілька діалектів, зокрема, що пізніший «класичний» санскрит відбиває діалект області між Гангою та Ямуною (пізніший Доаб). Мова ж Вед була поширена більше на захід, з чим пов'язані й деякі фонетичні особливості цього діалекту, які наближають його до іранських мов⁵.

¹ Російський переклад П. Ріттера «Облако-вестник» в наш час вийшов у кн.: К а л и д а с а. Избранное, Гослитиздат, М., 1956, стор. 259—274, з дуже бідними коментарями (стор. 290—294). Треба зазначити, що видавці цілком механічно передрукували переклади з Калідаси К. Бальмонта та П. Г. Ріттера. Так, у перекладі К. Бальмонта збережені давно застарілі написання: «Сакунтала, Касиана, Сива» і т. ін. У примітках при кожній такій назві дається пояснення: «Сива (по-санскритски — Шива)», «Сакунтала (по-санскритски — Шакунтала)» тощо. Виходить, що «Сива», «Сакунтала» по-російському? У вступній статті скрізь пишеться «Сакунтала», але: «Шива». Переклад П. Ріттера так само зберігає на цей раз правильні форми «Шива» та «Ганга» (в жіночому роді), але в примітках — «Ганг», причому без жодних пояснень.

² П. Г. Ріттер. Санскрит. Типо-литография С. Иванченко, Х., 1916.

³ Там же, стор. 3.

⁴ Там же, стор. 8—9.

⁵ Там же, стор. 25—27.

Найрішучіше виступає П. Ріттер проти зневажливого ставлення європейських учених до лінгвістичної науки самих індійців і закликає до тісного єднання в цій галузі з народами Індії. З великим ентузіазмом він вказує на приклад австрійського вченого Георга Бюлера (1837—1898), який ще замолоду, 25-річним, поїхав до Індії, пробув там сімнадцять років, причому десять років жив серед народу, займаючи посаду інспектора «тубільних» шкіл. «Він споріднився з цією країною,— говорить П. Ріттер,— полюбив її, зумів вивчити в сучасній Індії стародавню, розмовляв з місцевим простим народом на діалектах і з пандитами на санскриті, при складних своїх обов'язках встигав все ж дуже багато працювати для науки й оцінив місцеву учену традицію, що ґрунтувалася на тисячолітній спадщині»¹. Наприкінці П. Ріттер зазначає, що Г. Бюлерові ввижався «ідеал культурного наближення і взаємодії між європейською та індійською культурами». Сам П. Ріттер значну частину вступу до свого курсу присвячує відомому індійському граматику Паніні (близько IV віку н. е.) й видатним досягненням індійської філології.

Після вступної лекції П. Ріттер подає у своїй книжці компендіум санскритської граматики, не запроваджуючи ніякого порівняльно-лінгвістичного елементу. Проте і у викладі і в наведених текстах він користується латинською абеткою. Наприкінці вміщені деякі матеріали для читання та перекладу — кілька уривків з Бгартргарі, з «Шякунтали» Калідаси, з «Упанішад» і «Бгагавад-Гіти», дається їхній граматичний розгляд.

З 1910 р. почало виходити нове, сьоме видання «Енциклопедичного словника братів Гранат», яке потім продовжувалось і після Жовтневої революції під маркою Російського бібліографічного інституту Гранат. Серед авторів, що брали участь у складанні цього словника, вже з першого тома були позначені професор Д. М. Овсяннико-Куликовський та доцент П. Г. Ріттер. У восьмому томі, що вийшов десь близько 1913 р., ми бачимо поряд статті обох цих авторів на близькій темі: «Ведаїзм» Д. Овсяннико-Куликовського та «Веданта» П. Ріттера. Можливо, першому з них належать у словнику ще декілька дрібніших, не підписаних автором статей з індіаністики², але в цілому майже всі статті, присвячені культурі стародавньої, середньовічної та нової Індії, а також деяким видатним мовознавцям, написані П. Ріттером. Серед іншого він приділив увагу також і своїм учителям—Д. Овсяннико-Куликовському³ та літературознавцеві й іспаністу Л. Ю. Шепелевичу.

Всього у «Словнику Гранат» П. Ріттер вмістив принаймні 44 статті, з них 22 — за дожовтневих часів і 22 після Жовтневої революції⁴. Ці статті відзначаються ґрунтовними філологічними та історико-літературними поясненнями, насичені фактичним матеріалом і здебільшого наприкінці мають докладну бібліографію.

Крім історичних та філологічних студій, у Харківському університеті за дореволюційних часів були зібрані досить значні сходознавчі речові колекції.

¹ П. Г. Ріттер. Санскрит. Типо-литография С. Иванченко. Х., 1916.

² Наприклад, у невідписаній статті «Адитья», т. I, стор. 427, висловлюється погляд, що ці індійські божества, за винятком найвищого з них — Варуни, «служат не воплощением физических явлений, а нравственных начал». Тим часом, це є одне з основних тверджень Д. Овсяннико-Куликовського (Див. далі, стор. 72).

³ П. Ріттер написав першу, головну частину присвяченої Д. Овсяннико-Куликовському статті. Друга, менша частина написана Ю. Веселовським.

⁴ Статті П. Ріттера в «Енциклопедії Гранат» переважно підписані його повним ім'ям, інколи тільки ініціалами «П. Р.» Можливо, що багато його дрібних статей зовсім не підписано, але їх важко виявити. (Продовження див. на стор. 62).

Ми бачили, що солідний колекційний фонд східних монет був в університеті ще в 20-х роках XIX віку. Тоді нумізматичний кабінет поєднувався з Музеєм мистецтв, але з 1864 р. остаточно відокремився від нього¹. Він весь час поповнювався новими експонатами, в тому числі і східними матеріалами, аж поки став «гордістю нашого університету»².

З 1886 р. завідувати кабінетом беззмінно став професор Річард Іванович Шерцль. Чех за національністю, він народився у Празі в 1850 р. і 1872 року закінчив Празький університет. З 1874 року він почав викладати класичні мови в одній з харківських гімназій, а з 1882 р. працював в університеті, захистивши 1880 року, як було сказано вище, магістерську дисертацію з порівняльного мовознавства. Проте пізніше Р. Шерцль остаточно визначився винятково як класик та нумізмат. У 1893 р. він захистив докторську дисертацію на тему «Римська монетна справа»³. З 1895 р. Р. Шерцль почав друкувати великий каталог медалей та монет нумізматичного кабінету. Його він видавав окремими томами протягом багатьох років, вбачаючи в завершенні цієї праці, як він говорив, «виконання свого обов'язку перед Харківським університетом». Тут були описані монети античні, середньовічні, нових часів і, нарешті, східні. Каталог східних монет вийшов окремим томом тільки в 1912 році⁴.

У своєму огляді історії нумізматичного кабінету Р. Шерцль пише, що в його час оригінал опису Х. Френа колекції Шпревіца «латинською мовою» не зберігся, а в кабінеті був лише поверховий каталог російською мовою, де легенди були перекладені наполовину, а почасті й помилково⁵. Очевидячки, він не знав, що власноручний опис Х. Френа цієї колекції німецькою мовою таки зберігався в бібліотеці університету, як і латинський опис другої колекції⁶. Це potwierджується тим, що офіційні записи про передачу колекцій новим завідуючим припиняються в середині XIX віку. Отже, підпису Р. Шерцля там немає. Мабуть, у той час для більшої зручності на підставі німецького та латинського текстів був складений сумарний російський реєстр, який і вживався для офіційних завдань, а старий каталог був зданий до архіву і забутий. Таким чином, Р. Шерцлю довелося провадити опис цих монет майже заново.

Статті, надруковані до Жовтневої революції:

Том 6—«Брахманізм», «Брахма-Самадж». Том 7—«Буддизм». Том 8—«Веданта». Том 17—«Дандин». Том 18—«Джаганатха», «Джайнізм». Том 19—«Дурга», «Дхаммапада», «Дхарма», «Дхарма-шастра». Том 23—«Каста». Том 28—«Ману», «Махабхарата». Том 30—«Овсяннико-Куликовский Д. Н.» (перша частина). Том 31 (цей том надрукований вже за Радянської влади, але з матриць, зроблених до Жовтневої революції), — «Панчатантра», «Панини». Том 33—«Пракрит». Том 37—«Санкхья», «Санскритская литература», «Санскрит». Том 42—«Упанишады».

Статті, надруковані після Жовтневої революції:

Том 34—«Пурана». Том 35—«Рамакришна», «Рамананда», «Рамаяна», «Рамануджа», «Раджагриха», «Раджастхани», «Раджендралала, Митра», «Раджпутана», «Раджпуты», «Радда-Бай», Том 41—«Тагор — Дебендратх, Рабиндратх», «Тримурти». Том 45—«Чайтанья». Том 49—«Шепелевич Л. Ю.», «Шива». Том 50 (вийшов у 1931 році)—«Шлейхер Август», «Шмидт Йоганнес», «Штейнталь Геймани», «Шякунтала» (стаття ширша своєї назви), «Шянкара», «Шербатской Ф. И.».

¹ Ист.-фил. фак., стор. 134. Історію нумізматичного кабінету див.: Ученые общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805—1905). Под ред. проф. Д. И. Багалея и проф. И. П. Осипова, Х., 1911. Відділ IV. — Нумізматический кабинет (стаття Р. І. Шерцля).

² Вислів взято із звіту Харківського університету за 1876 рік (Ист.-фил. фак., стор. 134).

³ Див. його автобіографію. Ист.-фил. фак. Биографический словарь, стор. 202—204.

⁴ Описание медалей и монет, хранящихся в Нумизматическом кабинете Харьковского университета, ч. III. Восточные монеты. Составил проф. Р. Шерцль. Х., 1912.

⁵ Ученые общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805—1905), Х., 1911, стор. 70, 73—74.

⁶ Див. вище, стор. 29, прим. 3.

Ця робота була величезна, тим більше, що Р. Шерцль не мав спеціальної сходознавчої освіти.

Каталог охоплює в цілому 1495 монет, головним чином Близького Сходу та Середньої Азії від часу Сасанідів до кінця XIX віку, також монети мусульманських Піренейських країн, Марокко, монети епохи великих монгольських ханів, грузинські, вірменські монети та окремі екземпляри з Індії, Китаю, Муонг-Таї (Таїланду), Японії — усього понад п'ятдесяті династії. Деякі династії подані досить повно. Наприклад, монети Аббасидів ідуть від халіфа до халіфа, починаючи від заснування династії в 750 р. до захоплення Багдаду Бувейгідами в 945 р., включаючи всіх халіфів цього часу (з пропуском трьох, які правили дуже короткий час) — усього 318 монет¹. Турецькі монети дані від Мурада I (1359—1389) до Абдулазіза (1861—1876) — 21 султан з загальної кількості 31, усього 161 монета. З монет династій, що колись правили на території нашої країни, головне місце посідають монети Саманідів, починаючи від Ісмаїла (892—907) до Нуха II (976—997), тобто майже до падіння династії в 999 році. Подані всі сім емірів, які за цей час правили (128 монет). Було в колекції багато золотоординських монет Джучидів, починаючи з Бату (Батия, 1224—1255) і кінчаючи Тохтамишем (1376—1391) — усього 431 екземпляр. Хоч монет деяких головних ханів тут немає, але натомість є рідкісні монети таких осіб, як хан Мір Пулад (1362—1363) та ханша Тулунбек-ханум (1371—1372)². Найявні також пізніші середньоазіатські монети Тимура та Тимуридів, Шейбанідів, Мангітів, ханів Коканда тощо.

Для складання каталога Р. Шерцль використав значну нумізматичну літературу, в тому числі опис Х. Френом східних монет з колекції Російської Академії наук, його огляд джучидських монет, каталог Ермітажу, складений А. Марковим, твір В. Тізенгаузена «Монеты восточного халифата» та інші. Хибою в роботі Р. Шерцля було те, що він користувався англійським виданням «Мусульманських династій» С. Лен-Пуля (Вестмінстер, 1844), ігноруючи зроблений В. Бартольдом російський переклад цього твору, що вийшов у Петербурзі в 1899 році. Тим часом переклад В. Бартольда, як відомо, містить чимало важливих поправок та доповнень.

Треба також зазначити, що Р. Шерцль дає у своїй праці зовсім незадовільні транскрипції східних імен, причому змішує читання арабські, класичні й нові, перські й таджицькі, без врахування приналежності носія імені до того чи іншого народу. Арабський артикль у нього завжди «эль» тощо, мусульманська ера зветься «Геджра» (стор. 156 та ін.). Крім того, є такі написання: «Эль-Муктефи» (стор. 36 та ін.), «Аглебиды» й «Тагериды» (стор. 41), «Рокн-ед-дауле» й «Азод ед-Дауле», літеру «дад» в суто арабських іменах він читає як «з», наприклад, «Эль-Мутазид» (стор. 36), «Эр-Рази» (стор. 37) — це аббасидський халіф ар-Раді (934—940) і т. ін. Проте терміни Османіди, Сефіди, Гулагуїди слід визнати вдалимими. Р. Шерцль пише також «Непаль» та «Сиям» (стор. 154)³.

Ще до заснування університету, в 1803 р., В. Каразін поклав початок «Художньому кабінету», купивши на 5000 крб. у Петербурзі в Адельунга 2477 естампів. У 1859 р. з різних колекцій утворився при університеті Музей мистецтв та старовини. У колекціях були й східні речі.

¹ До цього ліку не входить цікава монета, вибита відомим ватажком народного повстання проти Омейядів Абу-Муслімом, датована 129 роком гіджри (746—747 р. н. е.).

² Див. Б. Д. Греков и А. Ю. Якубовский. Золотая Орда и ее падение. М.—Л., 1950, стор. 278 та 286.

³ Про теперішній стан цих колекцій буде сказано далі.

Так, уже в 70-х роках у музеї зберігалися китайські та єгипетські статуетки (останні — з ієрогліфами)¹. Пізніше в Музеї був також дерев'яний єгипетський саркофаг. Щодо згаданих статуєток, то вони складали основу пізнішої досить цікавої колекції ушебті (людські фігурки, що були атрибутами похоронного обряду стародавніх єгиптян).

Головним чином на підставі цих матеріалів (з використанням, звичайно, інших колекцій та всієї тодішньої літератури) написав свою працю про ушебті Костянтин Едуардович Гриневиц (нині професор ХДУ), що працював тоді в Петербурзі як стипендіат Харківського університету. Робота ця з численними репродукціями експонатів харківських колекцій була здана до друку в «Записках Східного відділу Російського археологічного товариства» у 1918 році. Відповідний том «Записок» не вийшов друком, але К. Е. Гриневиц зробив у Петербурзі дві доповіді про свою працю² і одну в Харкові, в Історично-філологічному товаристві при Харківському університеті. У своїй роботі він висував нову цікаву теорію походження ушебті і самої їхньої назви.

У 1918 р. в Харківському університеті захищав магістерську дисертацію про тексти пірамід прибулий з Одеси А. А. Коцейовський³.

Музей значно поповнився під час роботи XII Археологічного з'їзду, який відбувся у Харкові 1902 року. Матеріали, зібрані у зв'язку зі з'їздом, були передані Харківському університету. Серед них була колекція кавказької та запорізької зброї. Значна частина останньої також мала східне походження⁴.

Великим придбанням університету в 1910 р. стала далекосхідна етнографічна колекція І. В. Гогунцова, який довгий час служив у Сибіру й на Далекому Сході. Тут, особливо в Маньчжурії під час російсько-японської війни, він зібрав надзвичайно цінні матеріали з етнографії та природознавства і спочатку заснував на їхній базі шкільний музей в Курську, створивши тут науковий гурток ентузіастів з учнів середніх шкіл. Гурток цей видавав навіть свої збірники. Зазнавши, однак, прикрих перешкод з боку реакційної влади, І. Гогунцов змушений був передати всі експонати Харківському технічному товариству. У Харкові природознавчі колекції лягли в основу Музею наочного учбового приладдя, а етнографічні колекції, три роки пролежавши в ящиках у Товаристві, 1910 року, нарешті, були передані до Географічного кабінету Харківського університету. Вони зайняли чотири кімнати. Експонати відбивали побут селян Північного Китаю — житло, знаряддя сільського господарства, одяг селян (в тому числі й корейських), побутові речі представників заможних класів (повний шовковий костюм мандарина, атрибути судової влади, учбові прилади китайського «студента» тих часів і паралельно до цього тодішні японські видання). Тут були керамічні вироби, стародавні мідні монети, зброя — від луків до рушниць японського виробництва, культові речі буддизму в Китаї та Японії,

¹ Указатель произведений, хранящихся в Музее изящных искусств при Харьковском университете, т. I, Скульптура, X., 1870, стор. 1; т. II, Живопись, X., 1877, стор. 280.

² 14.XI 1915 р. на засіданні класичного відділу Рос. археолог. тов-ва та 17.II 1916 р. на засіданні Тов-ва прихильників історії. Див.: «Изв. Имп. археолог. комиссии. Прибавл. к вып. 59-му (Хроника и библиография, вып. 29)», Петроград, 1916, стор. 3. Те ж видання. «Прибавл. к вып. 63-му (Хроника и библиография, вып. 30)», Петроград, 1916, стор. 12. Те ж: «Голос Руси», 1915, 8 декабря та «Новое время», 1916, 20 февраля.

³ В. П. Бузескул. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX в., ч. 2, 1931, стор. 128.

⁴ Альбом выставки XII Археологического съезда. М., 1903, табл. 157.

даосизму та конфуціанства. Були також колекції речей з побуту народів Східного Сибіру, приладдя сибірських шаманів тощо¹.

Треба зазначити, що в той час у Харківському міському музеї теж була дуже повна колекція з побуту дофеодальної Японії. Вона складалася з неповторних зараз експонатів. Пізніше, вже за радянських часів, її матеріали були перенесені в прекрасний кабінет східного мистецтва при Харківській державній картинній галереї. Майже всі ці речі загинули під час Великої Вітчизняної війни. З колекції І. Гогунцова лише випадково збереглися деякі речі. Наприклад, «Бараняча лопатка з кабалістичним написом» та «Зображення звіра з шаманського культу» в Археологічному музеї ХДУ ніби походять з кабінету географії університету. Мабуть, І. Гогунцовим привезена й статуя Будди з того ж музею. Проте могли бути й інші шляхи, якими вона сюди потрапила. Так, друкарську дошку з китайським текстом, як значиться у реєстрі музею, привіз «штабс-капітан Полунін з Тхоу-сан-тунь 15.XII 1904 року».

Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові не обмежувалося тільки історією, філологією і етнографією, але в значній мірі стосувалося також природи країн Азії та Африки. Правда, в перші десятиріччя XIX ст. для такого роду студій у нас було мало можливостей. Через це, наприклад, видатний геолог та мандрівник по Балканах, Африці і Азії Єгор Ковалевський (1809—1868), що народився в околицях Харкова, закінчив Харківський університет, був сином харківського діяча (приятеля Г. С. Сковороди, активного учасника заснування Харківського університету Петра Івановича Ковалевського), — потім втратив зв'язок з Харківським університетом і не надрукував у Харкові жодного із своїх творів².

У 1863 р. при Харківському університеті було засноване Товариство дослідників природи. З 1869 р. щорічно почали виходити його «Труди»³. У 1876—1877 рр. один з членів цього товариства доктор П. Н. Савченко зробив подорож навколо світу морем на кліпері «Гайдамака»⁴, причому деякий час перебував у Японії. У Йокогамі він налагодив зв'язки з Німецьким азійським товариством природознавців і домовився про його обмін виданнями з Харківським товариством⁵. Згадаймо, що лише вісім років перед тим у Японії відбувся революційний переворот Мейдзі. Країна ще не мала своїх наукових сил та й була ще зовсім не досліджена.

¹ Докладні відомості про І. Гогунцова та його колекції див.: проф. А. Н. Краснов. *Этнографическая коллекция г. Гогунцова в Харьковском университете. «Южный край»*, 1910. 20 листопада, та 1911, 16 січня.

² Б. А. Вольская. *Путешествия Егора Петровича Ковалевского. М., 1956. Замечательные уроженцы и деятели Харьковской губернии. «Харьковский календарь за 1886 г.»*, Відділ IX, стор. 136—144; В. Різниченко. *Странствователь по суше и морям*, Газ. «Красное знамя», 29 червня 1947; В. Різниченко. *Видатний російський географ, ж. «Україна»*, 1948, № 11, стор. 36. В художній формі: Володимир Синенко. *Країна Офір*. Роман, К., 1959.

³ Діяльності цього товариства присвячена ґрунтовна робота Л. Л. Гельфенбейна *«Харьковское общество испытателей природы и его вклад в развитие отечественного естествознания (1869—1930)»*. На жаль, ця праця досі не надрукована.

⁴ Кліпер — швидкохідний вітрильний корабель з трьома щоглами. Назву корабля, на якому їздив Б. Н. Савченко, взято з етикетки Зоологічного музею ХДУ: «1877, 169. *Rapana bulbosa*, Solander. Из Японского моря. Раковина с роговой крышкой. Дост. П. Н. Савченко из кругосветного плав. на клипере «Гайдамака». Л. Л. Гельфенбейн у згаданій праці зазначає, що доктор П. Н. Савченко був обраний членом-співробітником Товариства дослідників природи на засіданні 18 квітня 1873 р. у зв'язку з початком його кругосвітної подорожі, розрахованої на три роки. Він одержав від товариства дотацію в розмірі 600 крб. Згідно з протоколом цього засідання кліпер, на якому він мав їхати, звався «Голубок».

⁵ Известия о деятельности и состоянии наших учебных заведений. Университеты ЖМНП, 1877, листопад (ч. СХСІУ), стор. 40—41.

П. Н. Савченко не без труднощів привіз для Харківського товариства колекцію різних тварин з Японії, зокрема особливо цікавих риб та ракоподібних. Доставлений був дуже рідкісний живий екземпляр гігантської саламандри. Останні залишки цих тварин у той час жили

«Кошки Венери» — скляні губки з Південно-Китайського моря, привезені в 1869, 1871 рр. (Зоологічний музей ХДУ).

тільки в Японії, в гірських озерах острова Хондо і були дуже нечисленні. Довжина цієї саламандри становила 1 метр, вага — 4 кілограми.

Рапана з Японського моря, привезена доктором П. Савченком у 1877 р. (Зоологічний музей ХДУ).

У 1881 р. вона була ще жива¹. Другим дивом, привезеним П. Н. Савченком з Японії, був гігантський краб, розмір якого між простягненими

¹ Н. Ф. Белецкий. Физиологическая заметка об исполинской саламандре *Cryptobranchus japonicus* Hov. «Труды Общества испытателей природы при Харьковском университете», т. XV (1881), X., 1882, стор. 173—206 з вклейкою малюнків. Саламандру доглядав служник зоологічного кабінету, який у 1881 р. одержав за це 9 крб. Див. Отчет Общества за 1881 г. Там же, Приложения, стор. XIX.

передніми лапами дорівнював 11 футам (понад 3,3 метра), тоді як найбільший з описаних у той час в літературі краб не досягав і трьох метрів¹.

Видатним дослідником природи, а почасти й населення країн Азії був географ-ботанік Андрій Миколайович Краснов (1862—1914), професор Харківського університету у 1889—1912 роках. Він вивчав флору тропічних та субтропічних країн з метою акліматизації цінних рослин у Грузії та на Україні. У Харківському університеті він очолював кафедру географії та етнографії, заснував при університеті ботанічний сад з оранжереями тропічних рослин, перший запровадив у вивчення географії систематичні поїздки студентів під його керівництвом на Кавказ. Сам А. М. Краснов, починаючи з 1885 р., зробив багато наукових подорожей по Тянь-Шаню, Сибіру, Кавказу та до Індії, Індонезії, Китаю, Японії, Цейлону, Туреччини, Єгипту, не кажучи вже про Західну Європу, Північну Америку та Мексикі². У 1895 р. він брав участь як учений консультант в експедиції до Єгипту, Індії, Цейлону, Китаю та Японії з метою вивчення там сільськогосподарських рослин³.

Експедиції такого характеру були пов'язані з розвитком економічних зносин Росії, зокрема України з країнами Азії. В останній третині XIX ст. Товариство сільських господарів Південної Росії активно обстоювало культивування джуту, чаю та інших південних рослин з умовою використання досвіду Індії⁴. Ще 1871 року, незабаром після відкриття Суецького каналу, Російське товариство пароплавства й торгівлі відкрило пряму пароплавну лінію Одеса — Бомбей. Хоч у той рік відбулося лише три рейси на цій лінії, але вже у 1888 р. в російських портах Чорного та Азовського морів кількість відправлених кораблів до Індії, порівняно з відправкою в інші країни, стояла на сьомому місці, а щодо перевезеного вантажу — на п'ятому⁵.

Економічні питання викликали постійний інтерес у науковців Харківського університету, зокрема й у А. М. Краснова. Дослідження природи країн Азії та Африки перш за все знаходили місце в його працях загального характеру, як, наприклад, у всеосяжних «Основах землезнавства»⁶ та в роботі «Трав'яні степи північної півкулі»⁷. Остання охоплює описи як степів Азії та Північної Америки, так і України. Треба сказати, що А. М. Краснов, займаючись далекими краями, чимало уваги приділяв також вивченню рідного краю та його економічного розвитку⁸. Капітальною працею, пов'язаною з завданнями акліматизації східних культурних рослин переважно в Західній Грузії, були «Чайні округи субтропічних областей Азії». Робота мала підзаголовок «Куль-

¹ В. Соколов. Заметка о *Macrocheira Kaempferi* Seib., хранящемся в зоологическом кабинете Харьковского университета. «Труды Общества испытателей природы», той же том. Приложения, стор. I—III.

² Профессор Андрей Николаевич Краснов (1862—1914 гг.). Сборник, X., 1916, И. Г. Бейлин. А. Н. Краснов, ботанико-географ и путешественник (1862—1914), М., 1950; ХГУ за 150 лет, стор. 92, 156—157, 165.

³ Е. Я. Люстернак. Русско-индийские экономические связи в последней четверти XIX века. «Вестник Ленингр. ун-та», № 8 (1957). Серия истории, языка и литературы, вып. 2, стор. 200—201.

⁴ Там же, стор. 200.

⁵ Там же, стор. 197, 198.

⁶ Основы землеведения, Вып. I, II, X., 1895; вып. III, X., 1897, вып. IV, X., 1898.

⁷ Травяные степи северного полушария. «Изв. Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии», Т. XXXIII, 1894.

⁸ Современное состояние вопроса о происхождении украинской степи. «Харьковский сборник», 1891; Рельеф, растительность и почвы Харьковской губернии. X., 1893; Ботанико-географический обзор Полтавской губернии. Изд. Полтавского губернского земства. СПб., 1894.

турно-географічні нариси Далекого Сходу», — отже, зовсім не обмежувалась питаннями вирощування чайної рослини¹.

В описах своїх мандрівок, що викладені надзвичайно яскравою живою мовою, А. М. Краснов розповідав уже не тільки про рослинний світ, чи взагалі природу, але й про життя, побут, соціальні відносини у населення тих країн, які він відвідав. Таких описів він видав чимало. З них можна згадати: «По островах Далекого Сходу»², де автор роз-

А. Краснов, професор Харківського університету.

повідає про свою подорож навколо Азії, розпочату в 1892 р., «З коліски цивілізації»³, «Від Суєцу до Каїра»⁴, «Нариси природи й життя Гавайської республіки»⁵ тощо.

А. М. Краснов провадив також широку діяльність на полі популяризації знань. Сюди належать, наприклад, його книжка «Як живуть

¹ Чайные округа субтропических областей Азии. Вып. I, Япония, СПб., 1897; вып. II, Китай, Индия, Цейлон, Колхида (тобто Західна Грузія.— А. К.), СПб., 1898.

² По островам Дальнего Востока. Путевые очерки. СПб., 1895.

³ Из колыбели цивилизации (Письма из кругосветного плаванія). «Книжки недели». 1896, №№ 1—12; 1897, №№ 1—12, та окремим виданням — СПб., 1898.

⁴ От Суэца до Каира. «Книжки недели». 1898, № 6.

⁵ Очерки природы и жизни Гавайской республики. «Исторический вестник». 1896, октябрь, ноябрь. «Гавайська республіка» була створена американськими агентами після знищення Гавайської незалежної держави, щоб полегшити США остаточне захоплення Гавайських островів.

китайці»¹, перекладна книга Беттані та Дугласа «Великі релігії Сходу»², видана за його редакцією та з його передмовою, і особливо серія статей у харківській газеті «Южный край». Будучи особисто знайомий з життям народів Сходу і стежачи за спеціальною літературою, А. М. Краснов у своїх статтях давав вірну характеристику агресивній політиці Японії ще до початку Російсько-японської війни, писав про початок піднесення Китаю ще до вибуху революції 1910 року та ін. Такими є його статті «Чи потрібні японцям Маньчжурія та Корея»³, «Пробудження Китаю»⁴ тощо.

В останній, говорячи про економічне й культурне піднесення Китаю, він наводить великий і цікавий фактичний матеріал (зокрема, враження генерального інспектора китайських митниць). А. М. Краснов висловлює навіть думку, що Китай зможе випередити з часом царську Росію, так що тоді, пише він, «наші східні сусіди з не меншим правом будуть прикладати до нас ті епітети, якими ми їх нещодавно нагороджували».

Особливо цікава серія статей, присвячена Першому міжнародному конгресу представників рас людства, який відбувся в Лондоні у липні — серпні 1911 р. і в якому брали участь представники 22 країн та 57 народів. Конгрес був скликаний з приватної ініціативи (англійський уряд не втручався до цієї справи) і мав на увазі сприяти обопільному розумінню, любові та взаємоповазі між білою і кольоровими расами.

А. М. Краснов з захопленням пише про цей конгрес, докладно зупиняється на його організації, на характеристиці учасників і програми; він подає його анкету й адресу в Лондоні для тих, хто цікавився конгресом і хотів стати його заочним членом та одержати відповідні видання. В інших, пізніших статтях він, між іншим, розповідає про обговорення на конгресі расової дискримінації негрів у США, зупиняється на цікавій доповіді одного делегата з Відня «Про пресу як знаряддя миру», на доповіді доктора Л. Заменгофа про всесвітню мову, на заснуванні «Міжнародної школи миру» (за брошурою Edwin Ginn-a)⁵ тощо. Вже значно пізніше, у січні 1912 р., А. М. Краснов друкує яскраву статтю, спрямовану проти російського консула в Ірані Пассека, який цю країну змалював у жалюгідному вигляді⁶. Він використовує для неї промову хаджи мірзи Ягйи з Тегерана на згаданому всесвітньому конгресі народів. Наводить він, між іншим, уривки з творів славнозвісних перських поетів про прихильне ставлення до всіх народів.

У своїх великих працях та окремих статтях А. М. Краснов раз у раз показував пригнічене становище трудящих мас у країнах Сходу, наприклад, експлуатацію рикш у такій економічно розвиненій країні, як Японія, не кажучи вже про країни, де панував колоніалізм. Він обурювався також звірством імперіалістів під час придушення повстання іхетуань у Китаї (1900—1901 рр.) та судами Лінча в США, з якими зіткнувся, коли подорожував у цій країні⁷.

Великою заслугою А. М. Краснова була організація харківських курсів для робітників. Вони відкрились у 1900 р. при ремісничій школі на Петінській (тепер Плеханівській) вулиці. Після революції 1905—

¹ Как живут китайцы. Изд. Харьковского общ-ва распространения грамотности в народе. Х., 1895.

² Беттани и Дуглас. Великие религии Востока. М., 1899.

³ «Южный край», 1903, 30 грудня.

⁴ Там же. 1910, 3 липня.

⁵ «Южный край», 1911, 10 квітня, 30 липня; 2, 4, 7, 11, 12 серпня.

⁶ Персия и причины ее отчуждения. «Южный край», 1912, 4 січня.

⁷ Черные и белые. Из современной американской жизни. «Южный край», 1910, 2 липня.

1907 рр. курси значно розширились, число слухачів досягало 1000 чол., тут були й робітниці. А. М. Краснов мріяв перетворити курси на народний університет, добився того, що для них був збудований окремий будинок. Він палко закликав харків'ян підтримувати цей заклад, залучив до читання в ньому ряд прогресивних професорів¹. Сам А. М. Краснов викладав ботаніку, геологію та географію. «Але з найбільшим зацікавленням,— згадує про ці курси один сучасник,— слухали його лекції з географії. Тут уява слухача буквально

В. Арнольдї, професор Харківського університету.

мандрувала разом з лектором з однієї місцевості в іншу, з країни в країну. Лекції Андрія Миколайовича у великій мірі розширювали розумовий обрій робітників»². На цих лекціях робітники Харкова знайомилися з природою та життям країн Сходу, які лектор сам не раз відвідав і бачив на власні очі. У бібліотеці курсів було також чимало книг про Схід. Так, наприклад, у 1905/6 учбовому році А. М. Краснов подарував бібліотеці курсів 21 книгу різного змісту, де, поряд з «Кобзарем» Т. Шевченка, «Альманахом на спомин В. С. Олександрова» то-

¹ Див. статті А. М. Краснова: К вопросу о народном университете в Харькове. «Южный край», 20, 21 жовтня 1906; Харьковские курсы для рабочих как начало русского народного университета. Там же, 1907, 20 січня; Курсы для рабочих и их современное состояние. Там же, 1907, 3 жовтня; Десятилетие курсов для рабочих. Там же, 1910, 8 лютого.

² В. Томенко. Просветительная деятельность А. Н. Краснова среди рабочих. У зб.: Профессор Андрей Николаевич Краснов (1862—1914 гг.), Х., 1916, стор. 81.

що, була також ціла серія праць про Далекий Схід, Маньчжурію та Японію¹.

Крім А. М. Краснова, велику наукову експедицію до Індонезії зробив професор Харківського університету Володимир Митрофанович Арнольд (1871—1924). Саме в 1908—1909 рр. він їздив до Яви, відвідав Аруанський архіпелаг, Цейлон та береги Індії і привіз звідти чимало рідкісних зоологічних колекцій (гадюк, молюсків, коралів тощо), а також матеріали східної флори для гербарію. Опис своєї ман-

Професор В. Арнольд перед від'їздом до Індонезії серед своїх співробітників та учнів. Зліва направо: Лев Артурович Беніке, Сергій Михайлович Стрелін, Леонід Андрійович Шкорбатов, Володимир Митрофанович Арнольд, Андрій Олександрович Потебня, Андрій Андрійович Михальський, Михайло Олександрович Алексенко, Михайло Якович Савенков. На шафі крейдою напис: «Счастливый путь. 25.XI 1908. М.О.Б. И. [Морфологическое отделение Ботанического института]. Харьков».

дрівки він подав у книзі «По островах Малайського архіпелагу»². В. М. Арнольд перепланував Ботанічний сад Харківського університету, створив у ньому оранжерею для вікторії регії. Разом з цілою групою своїх співробітників він упорядкував гербарій та надрукував у 1911 р. його опис³.

Поїздки П. Н. Савченка та професорів Харківського університету дали змогу зібрати значні колекції фауни східних країн у Зоологічному музеї університету (про них мова йтиме далі).

Ще одним осередком, де могло б розвиватись вивчення Сходу, було Історико-філологічне товариство, засноване теж при Харківському університеті в 1877 році. Товариство це у свій час відіграло значну роль тим, що в ньому могли брати участь широкі кола харківської інтелігенції, а прогресивна професура знаходила деякий вихід з реакційної за-

¹ Отчет Совета курсов для рабочих г. Харькова за 1904/5 и 1905/6 годы. Х., 1906.

² По островам Малайского архипелага. Х., 1912. Перевидано у 1923 р.

³ За Великої Вітчизняної війни гербарій був вивезений німецькими окупантами, а після його повернення був переданий до Києва Інституту ботаніки АН УРСР. Л. А. Шкорбатов. К истории альгологии и гидробиологии в Харьковском университете. Тр. научн.-исслед. ин-та и биол. фак-та ХГУ. т. 22. Очерки по истории биологии в Харьковском университете 1805—1955, Х., 1955, стор. 135—142.

душливої атмосфери, що панувала в університеті. Чимало було тут зроблено в галузі вивчення місцевої історії, української мови, фольклору, літератури, мистецтва та філософії (Г. С. Сковорода). Тут активно працювали професори О. О. Потебня, М. С. Дрінов, Д. І. Багалій, М. Ф. Сумцов та ін. З 1886 р. Товариство почало видавати збірники праць, у 1893—1902 рр. видавало «Праці» свого педагогічного відділу, в 1911—1914 рр. — «Вісник». Однак, маючи ці заслуги, Товариство небагато зробило в галузі розвитку сходознавчої науки. В його виданнях друкувались лише деякі (вже згадані) праці Д. Овсянико-Куликовського та П. Ріттера¹.

Значно більше матеріалу про Схід знаходимо у звітах Історико-філологічного товариства, надрукованих у тих же виданнях. Тут виявляється, що на його засіданнях виступали з доповідями на східні теми або торкалися східних питань не тільки два згадані сходознавці, але також мистецтвознавець проф. С. К. Редін, М. С. Дрінов та О. О. Потебня. Після доповідей інколи відбувались жваві обговорення, які теж зафіксовані у видрукованих звітах. Так, після реферату Д. Овсянико-Куликовського «Про Синів Адіті», в якому автор висував думку, що ведійські божества Варуна, Мітра та навіть Сур'я, Ушас, Індра спочатку були не уособленням природних явищ, а божествами юридичного й етичного порядку («боги влади над природою, а не самої природи»), і відкидав традиційні індійсько-античні міфологічні паралелі, з доповідачем сперечались А. Н. Деревіцький, В. П. Бузескул та М. Ф. Сумцов. Останній розповідає про цей диспут у «Звіті про діяльність Харківського історико-філологічного товариства за 1891/92 акад. рік»².

Товариство влаштовувало також цілі серії лекцій. Так, навесні 1896 р. в циклі наукових читань для жінок той же Д. Овсянико-Куликовський прочитав курс загального мовознавства, де, безсумнівно, посилався також і на санскрит. Лекції для широкої аудиторії провадились з проекційним ліхтарем. У списку відповідних картин, що належали педагогічному відділу Товариства, частина була присвячена життю та побуту народів Сходу³.

У 1902 р. в Харкові відбувся XII археологічний з'їзд. В його організації відіграв головну роль історико-філологічний факультет університету, а в роботі з'їзду взяли активну участь найвидатніші харківські професори. З'їзд не обмежувався археологією, він приділив значну увагу також історії, мистецтву, етнографії (переважно України). Зібрані до з'їзду експонати в основному залишилися у Харкові. Частково вони склали первісний фонд створеного при університеті в 1905 р. Етнографічного музею. Із сходознавчих питань з'їзд заслухав повідомлення про знахідки східних монет на території Харківщини⁴, про так званих «кам'яних бабів», які тоді збереглися у цьому районі⁵, про стародавні

¹ Указатель к периодическим изданиям Историко-филологического общества при Харьковском университете за 1886—1914 гг. Х., 1956, № 176, 234, 361, 376.

² Сб. Ист.-филолог. об-ва, т. 4, 1894, стор. XIV—XV.

³ Список световых картин, принадлежащих Педагогическому отделу Харьковского историко-филологического общества, приобретенных для общедоступных чтений (с марта 1897 года). Сб. Ист.-филолог. общ-ва, т. 11, 1899, стор. 15.

⁴ Труды XII Археологического съезда в Харькове 1902 года. Т. III, 1905. Статті. Д. И. Багалей. Предисловие к археологической карте Харьковской губернии. I—IV. Объяснительный текст (стор. 1—92); В. Е. Данилевич. Карта монетных кладов и находок отдельных монет Харьковской губернии (стор. 374—410).

⁵ Е. П. Трефилъев. Курганы с каменными бабами Купянского уезда. Там же, стор. 141—144.

пам'ятники Бурятії¹ та про згадану вже східну зброю (вона ввійшла до виставки, організованої під час з'їзду).

Наукова бібліотека Харківського університету, як було сказано, одержала у свій час сходознавчі фонди Харківського колегіуму. Але в XIX та на початку XX ст. вона значно поповнювалась цінною сходознавчою літературою. Джерела її походження без спеціальної розвідки важко усталити (про цю літературу мова ще йтиме пізніше). Друга, теж наукова харківська бібліотека була заснована у 1886 р. групою ентузіастів на власні заощадження. До 1921 р. вона називалась Харківською громадською бібліотекою, згодом була переіменована в Харківську наукову бібліотеку імені В. Г. Короленка. У 1901 р. на кошти, зібрані серед населення міста, був збудований теперішній її будинок. Харківська професура брала з самого початку активну участь у роботі цієї бібліотеки, в тому числі і в комплектуванні її книжкових фондів. У ній вже тоді був великий фонд сходознавчої літератури російською та західними мовами. У 1903 році тут був заснований окремий XVI відділ, що містив книги на стародавній єврейській мові. У 1905—1906 рр. спеціальна комісія видала докладний каталог тодішнього фонду цього відділу під назвою «Hebraica».

Слід сказати ще про східні елементи в архітектурі міста Харкова, що являв собою свого роду архітектурний музей. За поміщицько-феодалних часів у будівництві міста переважали українські форми — українські хати-мазанки², українська дерев'яна церковна архітектура, кам'яне церковне будівництво за тими ж зразками (наприклад, церква Покровського монастиря 1789 р.). Поширюються, крім того, форми класицизму (старий корпус університету, — спочатку будинок генерал-губернатора, — 1766—1777 рр.). Цей стиль потім блискуче відтворював професор Харківського університету архітектор С. Васильєв (соборна дзвіниця 1819—1836 рр.).

Серед такого будівництва для східних мотивів не могло бути місця. Інша річ, коли Харків став визначним торговельним та промисловим центром. Капіталістична анархія виробництва та конкуренція відбилася й на зовнішньому вигляді міста. Заможна буржуазія споруджувала прибуткові будинки, крамниці, банки, готелі, церкви, школи, а надто «особняки» для власного користування в найрізноманітніших стилях, залежно від національної приналежності власника або просто від його фантазії. Тут були будинки у ренесансно-класичному стилі (теперішній Будинок архітектора, вул. Дарвіна, № 9), у стилі англійського котеджу (там же, № 11), у стилі українського барокко (Художній інститут, Каплунівська, нині Червонопрапорна вулиця, № 8, будинок на майдані Рози Люксембург, № 10 з бюстом Т. Шевченка, будинок № 44 по вулиці Дзержинського та інші), чимало будинків у стилі «модерн» (№ 58 та № 76 по вул. Дзержинського, № 3 по вул. Петровського, кол. Басейній) і в різних мішаних стилях (будинок Історичного музею — Університетська вул., № 8 та багато інших).

Не дивно, що серед цих архітектурних творів знаходимо елементи східних стилів. Найбільш яскравим з цього погляду є будинок на вул. Дарвіна № 13, витриманий у стилі мусульманських будівель Північної Індії. Його положення фасадом на південь дає йому досить ефектне освітлення, особливо у вранішні години. «Арабського» стилю був будинок № 24 по вул. Артема. Там над головним входом був колись складний орнамент, що імітував арабський напис, а його

¹ Талько-Грынцевич. Древние памятники Западного Забайкалья. Там же, стор. 492—505.

² С. Таранушенко. Старі хати Харкова. Х., 1922.

го чавунні ґрати й зараз відбивають стиль мавританських арабесок. На жаль, цей будинок через перебудови майже втратив свої колишні архітектурні особливості. Будинок Харківського інституту фізкультури ім. Г. С. Сковороди (вул. Артема, № 29) має риси венеціанського стилю, отже, до певної міри також східні. Будинок, де зараз міститься Харківська міська рада спортивного товариства «Спартак» (Пушкінська, № 12), за задумом архітектора мав відтворити стиль стародавньої Фінікії чи Палестини. Східні його риси виступають особливо яскраво, якщо дивитись з Громадянської (колишньої Міщанської) вулиці, або з низу, від річки Харків. Того ж стилю, але іншого характеру, є будинок по вул. Мельникова, № 12. Будинок у стилі стародавнього Єгипту — вул. Богдана Хмельницького, № 18. На думку архітектора А. М. Касьянова, Благовіщенський собор, збудований академіком Ловцовим, теж витриманий певною мірою в орієнталістичному дусі¹.

* * *

Велика Жовтнева соціалістична революція ґрунтовно змінила завдання й методи сходознавства. Вона висунула на перший план питання боротьби проти контрреволюції та інтервентів, питання соціалістичного будівництва в країнах Радянського Сходу. На порядок дня стало вивчення проблем національно-визвольної боротьби народів іноземного Сходу проти колонізаторів та їхніх прибічників, отже, й дослідження за допомогою методу історичного матеріалізму минулої історії народів Сходу та їхньої культури. Важливим завданням стало також спростування расистських та інших реакційних теорій буржуазної науки, яка все більше фашизувалась.

Нове радянське сходознавство почало бурхливо розвиватися в інститутах та вузах Москви, Ленінграда і в наукових установах новоутворених Радянських республік Середньої Азії та Закавказзя. Що ж до Харківського університету, то він після остаточної перемоги на Україні Радянської влади послідовно був реорганізований у ряд установ з переважно педагогічними завданнями. При цьому вивчення країн Сходу не мало самостійного значення, входячи як складова частина до загальних історичних, літературознавчих та мовознавчих предметів. Панування вульгаризаторської теорії М. Я. Марра призвело пізніше до майже повного вилучення методів порівняльного мовознавства з наукової роботи та з викладання. Тим самим було зліквідоване у стінах університету колись таке блискуче викладання санскритської мови. Внаслідок цього сходознавство в Харкові до 1933 р. в основному розвивалося не в університеті, а поза його межами.

Все ж заняття по Сходу в університеті тривали. У червні 1920 р. університет був перетворений на Академію теоретичних знань². У ній, між іншим, був створений романо-германський відділ, на якому читався курс порівняльної граматики індоевропейських мов з урахуванням також санскриту та староіранських мов. Ці курси читав П. Г. Ріттер, який з 1919 року став доцентом Харківського університету. Курс санскриту в програмах теж існував³, але фактично не читався. Тим часом з ініціативи професора П. Ріттера була зроблена спроба створити в складі тієї ж академії, точніше її Інституту суспільствознавчих наук, індоіранський відділ. Умовою для зарахування студентів на цей відділ було знання однієї із східних індоевропейських мов. Хоч таких студентів знайшлося лише два (один знайомий з перською, другий — з вірмен-

¹ А. М. Касьянов. Харьков (Архитектурно-исторический очерк). Изд.: Академии архитектуры УССР. К. 1955.

² ХГУ за 150 лет, стор. 222—235.

³ Там же, стор. 224.

ською мовами), все ж заняття з ними почалися. Зокрема, був прочитаний курс літератури Індії, починаючи з найдавніших часів до XX віку. Лекції проходили частково вдома у П. Ріттера, де він їх ілюстрував матеріалами з своєї прекрасної індологічної бібліотеки.

Академія теоретичних знань проіснувала лише один рік — до червня 1921 р., коли була перетворена в Інститут народної освіти. Разом з тим при ньому були створені так звані науково-дослідні кафедри, які потім перетворились у науково-дослідні інститути. Оскільки окремої сходознавчої кафедри не було, відповідні теми розроблялись на кафедрах західноєвропейської культури, на кафедрі мовознавства, в Археологічному музеї і навіть на кафедрі української культури.

Хронологічно на перше місце тут слід поставити праці видатного археолога Олександра Семеновича Федоровського (1885—1939), що завідував Археологічним музеєм, а потім очолював Інститут матеріальної культури. Друкувати свої наукові праці він почав ще з 1914 р.¹ Після Жовтневої революції він широко розгорнув дослідницьку роботу по археології, переважно України. Так, у 1918 р. вийшла його книжка про доісторичне минуле Харківщини², у 1921 р. — стаття про доісторичні старожитності басейну річки Дінця³. У 1922 р. він проводив розкопки татарського поховання з конем біля Асканії-Нова⁴. Його стаття 1922 р. про дві бронзові статуетки Харківського археологічного музею⁵ та пізніші доповіді (1926 і 1928 рр.) про рештки культури Золотої Орди на Україні⁶ цілком присвячені східним питанням. В інших працях він торкається археологічного матеріалу східного походження по-біжно, в міру його наявності⁷.

О. С. Федоровським була підготована до друку також праця «Онго-ни Золотої Орди, знайдені на Україні»⁸.

З інших сходознавчих праць професорів Харківського університету того періоду слід відзначити: «Відкриття та наукові досягнення за останні роки в галузі вивчення стародавнього Сходу»⁹ акад. В. П. Бузескула, «Характерні риси стану сільського господарства в стародавньому Єгипті»¹⁰ та «Штучне зрошення в сучасному сільському господарстві Китаю»¹¹ акад. В. Левитського, роботу проф. Є. Г. Кагарова,

¹ А. С. Федоровский. Отчет о заграничной командировке летом 1914 г. «Зап. Харьковского ун-та», 1914, кн. 4, часть официальная, стор. 9—14.

² Його ж. Доисторическое прошлое Харьковской губернии. Х., 1918.

³ Його ж. Доисторические древности бассейна реки Донца, «Изв. Лисичанского музея», т. I, вып. 1, 1921.

⁴ «Наука на Украине», № 4, (1922 р.), стор. 393, а також: Харьковский государственный университет. Археологический музей. Археология в ХГУ за 40 лет. Х., 1958, стор. 9.

⁵ А. С. Федоровский. Две бронзовые статуэтки Харьковского археологического музея, «Наука на Украине», 1922, № 4, стор. 286—297.

⁶ Його ж. Новые находки татарских древностей в Харьковской губернии. Ж. «Східний світ», 1927, № 1, стор. 245. Його ж. Рештки культури татар Золотої Орди на Україні. «Східний світ», 1928, № 2, стор. 288—289.

⁷ Його ж. Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних. Х., 1927. Його ж. Харьковский археологический музей та його науково-дослідна праця. «Наука на Україні. Бюлетень Укрнауки». Х., 1926. Його ж. Археологічні розкопки в околицях Харкова. «Хроніка археології та мистецтва», ч. I, К., 1930 та інші.

⁸ «Східний світ», 1927, № 1, стор. 245 (про наукові праці, підготовлені до друку членами ВУНАС у 1926 р.).

⁹ «Східний світ», 1927, № 1, стор. 120—137.

¹⁰ Там же, 1928, № 2, стор. 115—139.

¹¹ «Червоний Схід», 1930, № 6(15), стор. 35—48.

присвячену революційним рухам Маздака й Бабека, — «Комуністичний рух у Персії в VI—IX сторіччях нашої ери»¹.

Характерно, що всі ці праці друкувалися не в університеті, а в органах Всеукраїнської асоціації сходознавства і переважно були зачитані як доповіді на засіданнях її секцій.

В Інституті народної освіти, як тоді називався університет, 9 червня 1926 р. відбувся захист докторської дисертації на тему «Культь Міфри» співробітником античної секції науково-дослідної кафедри європейської культури М. Л. Костянтинопольським. Незважаючи на вузькість теми та її специфічний характер, в дисертації були поставлені важливі історичні проблеми². Автор розглядав релігію міфраїзму в Римській імперії як дужу суперницю християнства й робив спробу з'ясувати, чому ж саме перемогло християнство, а не міфраїзм. Вивчаючи дану проблему в цілому, М. Костянтинопольський включав у своє дослідження також проблеми стародавнього Ірану та Індії. Крім джерел грецькою і латинською мовами, він користався авестійськими й санскритськими текстами, а в перекладах — також матеріалами на хеттських, вавілоно-ассірійській, сірійській та вірменській мовах³. Хоч сама дисертація через передчасну смерть автора не була надрукована (одна її копія збереглась у приватному володінні), частини її вийшли у формі окремих статей⁴. Стаття «Міфраїзм як суперник християнства», за визначенням самого автора, «являє собою виклад додаткового розділу до дисертації, написаного після захисту як розвиток основних її положень»⁵.

При захисті дисертації офіційними опонентами М. Л. Костянтинопольського були проф. Є. Г. Кагаров та проф. П. Г. Ріттер. Виступав також акад. В. П. Бузескул, що дав роботі блискучу оцінку.

Крім докторської дисертації та згаданих статей про міфраїзм, М. Костянтинопольський займався дослідженням гностицизму елінійської доби, написав як спеціаліст-класик коментарій до «Енеїди» І. Котляревського⁶, дав для збірника вибраних творів Г. Сковороди, який підготувало до друку Державне видавництво України, переклади на сучасну українську мову деяких латинських листів та віршів філософа. Останні були перекладені також у віршовій формі.

Звичайно, методологія наукової роботи М. Костянтинопольського була ідеалістична, його пояснення перемоги християнства над міфраїзмом «натуралістичним» характером останнього недостатне і одностороннє. Але в його роботі був зібраний і проаналізований величезний матеріал, і сам автор був знавцем ідеологічних течій стародавньої Індії.

¹ «Східний світ», 1928, № 5, стор. 184—191. У примітці до цього заголовка сказано, що термін «комунізм» вживається тут в умовному розумінні, а саме: як прагнення мас до «споживчого» комунізму.

² Тези дисертації надруковані в журналі «Східний світ», 1927, № 1, стор. 214—216.

³ М. Костянтинопольський. Мітраїзм. Джерела його вивчення та сучасний стан їхнього розроблення. «Східний світ», 1928, № 2, стор. 256—269.

⁴ Його ж. Из истории иранства в Европе (доклад на заседании Харьковского отделения ВУНАВ). «Бюлетень ВУНАС», № 4—5 (1927), стор. 66—67; О культе Аримана в религии Ахеменидов и западном мифраизме (к вопросу о дуализме персидской религии и западного мифраизма). «Наук. зап. Науково-дослідної кафедри історії європейської культури», т. II, Історія і література, X., 1927, стор. 19—32; Мітраїзм. Див. вище, прим. 3.

⁵ Його ж. Мифраизм как соперник христианства. «Наук. зап. Науково-дослідної кафедри історії європейської культури», т. III, X., 1929, стор. 35, прим. 1.

⁶ Напевне, саме цей коментарій вміщений у виданні: «Енеїда», ДВУ, 1944, стор. 243—262. Див. зокрема тлумачення слів: стор. 246 — «тетера» («Енеїда», II, 7, 8), стор. 253 — «пендоси» (IV, 50, 5), стор. 255 — «проскіноси» (IV, 125, 5), «Дельта» (IV, 125, 7).

Ірану, Середньої Азії та античного світу. З його смертю радянська наука втратила видатного вченого як в галузі античного світу, так і сходознавства¹.

Деякі роботи, або пов'язані зі Сходом, або просто присвячені культурі народів Сходу, були вміщені у збірнику науково-дослідної кафедри історії західноєвропейської культури 1929 р., присвяченому 70-річчю ювілею акад. В. П. Бузескула. Це мистецтвознавчі статті проф. Д. Гордєєва, Є. Нікольської, Т. Івановської, К. Берладіної, а також пов'язана з культурою Єгипту стаття з історії гральних карт проф. О. М. Щукарева. Однак ці ж автори для своїх сходознавчих тем знаходили більше можливостей друкуватися поза університетом, зокрема у виданнях Всеукраїнської асоціації сходознавців².

Науково-дослідну кафедру мовознавства з самого початку її заснування в 1925 році очолював П. Ріттер. Він залишився її керівником і після того, як у 1930 р. вона перетворилася в Інститут мовознавства. Ще в 1921 р. П. Г. Ріттер одержав звання професора, а у 1925 р. — науковий ступінь доктора літературознавства *honoris causa*. На даному етапі своєї діяльності він займався головним чином перекладами з індійських мов. У 1928 р. вчений видає в перекладі українськими віршами ліричну поему Калідаси *Megha-dûta* під назвою «Хмара-вістун»³. Ця праця ні в якому разі не була повторенням російського видання 1914 р. Переклад поеми зроблений безпосередньо з санскритського оригіналу й відзначається високими художніми якостями. У вступній статті та примітках була використана нова наукова література з даного питання. Крім того, додається стаття Рабіндранатха Тагора, присвячена цьому творові Калідаси. Наводячи переклад цієї статті з бенгальської мови, П. Ріттер писав: «Я хочу дати європейському читачеві зразок щодо засобів і методів індійської літературної критики, як вона аналізує поетичний твір, користуючися власними виразами й образами самої поезії»⁴. До того ж стаття Р. Тагора сама по собі надзвичайно поетичний твір⁵. Як і до російського видання, до українського перекладу додана кольорова репродукція малюнка Абаніндронатха Тагора з заміткою про неї П. Г. Ріттера. Подається також добре виконаний портрет Рабіндранатха Тагора.

У тому ж 1928 р. вийшов, нарешті, і повний переклад роману Дан-

¹ Марк Львович Костянтинопольський народився в Житомирі 14 квітня 1886 р. Закінчив юридичний факультет Київського університету, після чого перейшов на класичний відділ історико-філологічного факультету того ж університету. Тут він працював під керівництвом відомого класика проф. А. І. Сонні. До Харкова переїхав у 1923 р. Спочатку був аспірантом, потім науковим співробітником і, нарешті, після переїзду проф. Є. Кагарова до Ленінграда, завідуючим сектором античної культури наук.-досл. кафедри історії західноєвропейської культури. У 1927 р. він їздив у наукове відрядження до Парижа. Згодом він дістав запрошення на роботу до Музею історії релігії та атеїзму в Ленінграді. Музей мав на меті надрукувати його дисертацію. М. Л. Костянтинопольський помер у Ленінграді від хвороби серця 25 квітня 1938 р. За біографічні відомості про нього приношу ширю подяку літературознавцю Н. І. Сирокомській.

² Е. Нікольская. Памятники монгольской культуры из села Карги. «Східний світ», 1927, № 1; К. Берладіна. Пам'ятка грузинського образотворчого гаптування XVII віку (там же) та ін.

³ Проф. Павло Ріттер. Хмара-вістун (*Megha-dûta*), староіндійська елегія Калідаси. Переклад з санскритської мови з вступною статтею й примітками. Х., 1928. Див.: Антологія, 45.

⁴ Згадане видання, стор. 45.

⁵ Див.: Антологія, 44.

діна «Пригоди десяти юнаків»¹. У вступній замітці П. Ріттер зазначав, що переклад, зроблений ним ще в 90-х роках, у 1922 р. був прийнятий до друку, але не виданий. Він указує також на те, що в 1923 р. вийшов російський переклад восьми «авантюр» цього роману, зроблений академіком Ф. І. Щербацьким².

Портрет професора П. Ріттера (пізніших часів)
з його автографом.

¹ Роман спочатку почав друкуватися у журналі «Східний світ» (1927, № 1, стор. 155—181), де було вміщено: «Вместо предисловия», «Введение» та два перших розділи «Пролога». У примітці зазначалося, що далші розділи будуть вміщені в наступних номерах журналу. Але потім до чергового номера був доданий увесь роман окремою книгою («Східний світ», 1928, № 2, стор. 300): Д а н д и н. Похождения десяти юношей (древнеиндийский роман). Перевел с санскрита с примечанием и введением проф. П. Г. Риттер. Х., 1928. Див.: Антологія, 5.

² Переклад акад. Ф. І. Щербацького був надрукований в журналі «Восток» (1923, № 3, 4, 5) під назвою «Похождения десяти принцев». Переклад П. Ріттера: «юно-

Зіставляючи свій переклад з двома німецькими, П. Ріттер характеризує свою працю так: «Мейер поставив собі завдання, якого він досягнув не без віртуозності, передати усі тонкощі вишуканого стилю, незважаючи на перевантаження німецької мови. Габерланд, навпаки, занадто спрощує, європеїзує стиль, багато дечого оминає, часто переказує, а не перекладає. Я намагався дати переклад, близький до оригіналу, але такий, що, по змозі, зберігає його характер, дбаючи, однак, про те, щоб не насилувати російської мови, не припускати скорочень або вільних перифраз»¹.

Переклад починається вступом «Дандін, його час та твори» з широкою характеристикою творчості індійського письменника та його поетичних теорій. У 103 примітках до перекладу П. Ріттер дає найпотрібніші, а інколи й дуже докладні пояснення.

У 1927—1928 рр. П. Ріттер надрукував також ряд дрібніших перекладів індійських творів, а саме: з санскритської мови — чотири гімни Ріг-Веди² та лірично-філософські вірші Бгартргарі (VII віку)³; з бенгалі—вірші Рабіндранатха Тагора та його «Поемку прозою»⁴.

Пізніше П. Ріттер підготував велику антологію творів давньої індійської літератури, переважно поезії, у віршованих перекладах на українську мову з санскриту та палійської мови. Ця збірка, за словами академіка О. І. Білецького, «не має собі рівних»⁵. Вступну статтю до неї написав академік О. І. Білецький. Матеріал для антології підбирався так, щоб показати у вибраних уривках в широкому обсязі життя стародавньої Індії, побут різних прошарків тодішнього суспільства. Антологія ця збереглась у машинописі, передбачається її видання в одному з київських видавництв⁶.

П. Ріттер упорядковував також другу частину антології індійської літератури до новітніх часів. Крім того, у той час він підготував збірник італійських новел епохи Відродження в українських перекладах та переклад поеми Калідаси «Хмара-вістун» на італійську мову, якою вільно володів.

Тоді саме, як уже згадувалось, були надруковані останні його статті в «Енциклопедії Бібліографічного інституту Гранат».

Серед усієї цієї роботи він захворів на очі, майже зовсім втратив змогу працювати й помер у 1928 році.

Шей» — більш точний. Санскритське «кумара» значить і «юнак» і «царенко». Однак, хоч усі десять героїв роману згодом стають царями, все ж царенко серед них був тільки один — Раджавахана.

¹ Дандін. Походження десяти юношей, стор. 1.

² «Східний світ», 1927, № 1, стор. 186—189. Тут дані переклади гімнів: X—127, 146, 186, 129. Див.: Антологія, 49.

³ «Східний світ», 1928, № 3—4, стор. 259—264. Див.: Антологія, 47.

⁴ «Бюлетень ВУНАС», № 4—5 (1927), стор. 29. «Східний світ», 1927, № 1, стор. 182—185; 1928, № 3—4, стор. 264—267; № 5, стор. 239—241. Див.: Антологія, 41, 42, 43.

⁵ А. І. Білецький. Наука и литература в истории Харьковского университета. «Труди філологічного факультету ХДУ», т. 7, 1959, стор. 11.

⁶ Зміст її (за ласкавим повідомленням академіка О. І. Білецького) такий: Антологія індійської літератури. Том I. Давня література. Вибір текстів, переклад з санскриту та палі й примітки проф. Павла Ріттера. Вступна стаття проф. Олександра Білецького, Х., 1933.

Веди: Ріг-Веда. До Агні, I, 1. До Вішну, I, 154. До Савітра, II, 38. Вішва-мітра й річки, III, 55. Варуна й Індра, IV, 42. До Світової Зорі, IV, 51. До Парджаньї, V, 83. До Індри, VI, 27. До Пушана, VI, 54. До Варуни, VII, 89. Жаби, VII, 103. До всіх богів (загадки), VIII, 29. Пісня при чавленні Соми, IX, 119. Гравець у кості, X, 34. Пуруравас і Урваші, X, 95. П'яний Індра, X, 119. До Ночі, X, 127. Космогонія, X, 129. До лісової феї, X, 146. До Вітру, X, 186. А т г а р в а Веда. До Варуни, IV, 16. До кашлю, VI, 105. До важкої Матері-землі, XII, I. (Продовження див. на стор. 80).

На науково-дослідній кафедрі історії української культури, керованій акад. Д. І. Багалієм, з самого початку існувала секція етнографії. Один час вона входила як сектор до складу окремого Інституту матеріальної культури, керованого проф. О. С. Федоровським. Тут з праць, пов'язаних зі Сходом, можна відзначити «Чайки і чайкісти на середньому Дунаї»¹. А. Ковалівського, де йде мова про австрійську флотилію з так званих «чайок», яка діяла на Дунаї проти турків наприкінці XVII та у XVIII віках, і його ж «Розписи мусульманського кладовища»²— про орнаменти, малюнки та арабські написи на карачайському кладовищі XX ст. біля Кисловодська. Альбом кольорових малюнків до цієї останньої роботи автор передав Академії наук УРСР. Тим же автором була виконана на підставі писаних джерел та музейних матеріалів етнографічна праця «Татарсько-українські засоби водного транспорту на Дніпрі в XVI—XVIII віках». Дослідження охоплювало форми транспорту, починаючи від найпримітивніших засобів переправи за допомогою жмуків куги й кінчаючи великими чайками для морських експедицій³.

До числа сходознавчих праць слід віднести також організоване етнографічною секцією вивчення життя й побуту меотійських греків в околицях міста Жданова (колишнього Маріуполя). У зібраних матеріалах виявилось багато східних елементів. Вивченням цих матеріалів під керівництвом сектора займалась О. К. Гаргала, що писала під псевдонімом К. Костан. Її дослідження стосувались почасти матеріальної культури, а особливо фольклору та літературної творчості цих греків, починаючи від захоплення турками Константинополя до радянських часів включно. В українському перекладі у збірнику К. Костан «З літератури маріупольських греків» (Х., 1932) були надруковані твори, що стосуються новішої доби. В цій книзі вміщені, проте, й старовинні пісні про Кафу та про визволення кримських греків «з Татарії», цебто про вихід їх з Криму в 1771—1779 рр. та переселення на південь України. З творів XIX ст. є переклад побутової п'єси, що містить багато етнографічного матеріалу, грецького народного поета Леонтія Хонагбея.

Шятапатга-Брагмана. Легенда про світову зливу. Легенда про Пурурваса і Урвасі. Майтрайні-сангіта. Легенда про крилаті гори. Походження дня і ночі. Катга-Упанішад. Перше навчання (Діалог Начікетаса і Ямі). Друге навчання, 4.—5.—6. ліани.

Епічні поеми: Магабгарата. Легенда про Шякунталу. Епізод про Наля і Дамаянті (уривки). Легенда про юнака-аскета Рішьяшрінгу. Заклик Відулі до сина Санджаї, якого подолали вороги. Велика битва Куруїдів з Пандуїдами. Бій Дрони й Арджуни. Рамайана (уривки). Готуються коронувати Раму. Прикрашають столицю Айодгью до свята. Перебування Рами на горі Чітракуті. Як забито Яджнядattu, брагманового сина. Підняття на гору Магендру. Гануманів стрибок. Велетень Равана. Вогневий іспит Сіті. Прикінцеві строфи поеми.

Буддійська література: Дгаммапада (уривок). Сутта-Ніпата. Розмова Будди з пастухом Дганія. Магавагга. Вогневе казання. Мага-Парініббана-сутта. Перебування Будди в Чунди-золотаря. Смерть Будди. Книга Джатак. Як убито Сундарі. Про мавп'ячого царя. Про черепаху. Про папугу Радгу. Про осла в лев'ячій шкурі. Про лукаву дівчину. Мілінда-Панго. Немає постійної особистої тотожності. Див.: Антологія, 47, («Магавагга» й «Мілінда-Панго»).

¹ Ювілейний збірник на честь акад. Д. І. Багалія. К., 1927, стор. 523—528.

² «Східний світ», 1928, № 6, стор. 195—212 та дві вклейки чорних і кольорових малюнків.

³ Доповіді про неї були зроблені на засіданні етнографічного сектора Науково-дослідного інституту імені акад. Д. І. Багалія, на другому з'їзді Всеукраїнської асоціації сходознавства в листопаді 1929 р. та, за пропозицією проф. В. В. Данилевського, в Ленінграді, в ГАІМК.